פרק שירה

מבואות ומהדורה ביקורתית

חיבור לשם קבלת תואר
דוקטור לפילוסופיה

מאת

מלאכי בית־אריה

כרך ב

ירושלים תשכ״ז

לוח סימולים וסימנים

א כ"י פרמה, ספריית פלאטינה 2785
ב כ"י פריס, הספרייה הלאומית Hebr. 646
ג כ"י וטיקן Vat. Ebr. 291
ד כ"י מינכן, ספריית המדינה הבאווארית Cod. Hebr. 222
ה כ"י אוקספורד, ספריית בודליאנה Mich. 495
ו כ"י לונדון, המוזיאון הבריטי Reg. 16AI
ז כ"י מינכן, ספריית המדינה הבאווארית Cod. Hebr. 239
ח כ"י אוקספורד, ספריית בודליאנה Opp. Add. 4⁰4
ט נוסח פ"ש בפירוש שמואל קמחי [=זח]
כ כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H17/1(A)
כ* הגהות שוליים ושרבובים בתוך כ
ל כ"י וינה, הספרייה הלאומית, אוסף הפאפירוסים, ריינר 144
מ כ"י אוקספורד, ספריית בודליאנה Mich. 569
ס כ"י אוקספורד, ספריית בודליאנה Opp. 613
ע כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 178/1
פ כ"י ליידן, ספריית האוניברסיטה Warn. 24
צ כ"י גיסן, ספריית האקדמיה 842
ק דפוס ראשון, ויניציאה של"ו (בתוך: בית אלהים למשה בן יוסף מטראני)
ר נוסח ב' של דפוס ראשון
× כל כה"י, או רובם, כנגד גרסאות אחרות; שאר כה"י
(א) אהטק
(ב) גומספ(צ)
(ג) דכל

[הפרד בין לֵמה לשינויי הגרסאות.
: הפרד בין שינוי גרסה לשינוי גרסה של למה אחת.
| הפרד בין שינויי גרסה של למה אחת לחברתה.
- חסר
-(...) חסר עד המלים המצוטטות לאחר הנקודות בתוך הסוגריים.
+ נוסף לאחר
+... נוסף לפני
... קיצור בחזרה על חלקי גרסאות הזהים לפנים או לגרסה קודמת באפאראט.
* (בגוף הטקסט ובאפאראט בצורת *]) תוספת המנוך יחידאית, שמקורה בשיבוש ברור או בהגהות שוליים שלא מידי הסופר, או תוספת לטקסט הלא המנוני; מקומה מסומן בפנים והטקסט מובא באפאראט.

טבלה סינכרונית של סדרי ההמנונים והלוקתם בכה"י

א ||	שמים	ארץ			מדבר	לויתן	דגים	ימים	נהרות	מעינות		שרצים
ה ||	"	"			"	"	"	"	"	"		"
ק	"	"			"	"	"	"	"	"		"
ע												
ב ||	"	"			"	"	"	"	מעינות	נהרות		"
כ ||	"	"			"	"	"	(מים)	נהרות	מעינות		"
כא*											ים תהומות	
ג	"	"	יום	לילה	"	"	"	ימים	"	"		"
מ	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"		"
ס	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"		"
ל												
ד	"	"			"	"	"	מים	"	"		"
ר ||	"	"	מדבר	ציה	תנינים	"	"	ימים	"	"		"
ט	"	"			מדבר	"	"	"	"	"		"

ר	"	"	יום	לילה	"	שמש	ירח	כוכבים	עבים	רוח	ענני כבוד	מים	ימים
פ	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	" "	"	"

|| חלוקה קבוצתית בכה"י ע"י רשימות-כותרת של אומרי ההמנונים

( ) שינוי-גרסה של השם ביחס לגרסה שבכה"י הקודמים

" זהה לשם שמעליו (בטור האנכי)

קו מתחת לשם מבליט שיתוף בהתקבצויות חלקיות ("פסקאות-מבחן") בסדר אחר מסדר הקבוצה

קו אופקי מציין קיטוע של כה"י

טבלה טינכרונית של סדרי ההמנונים וחלוקתם בכה"י (המשך)

א	אלים שבשרצים		שמש	ירח	כוכבים	עבים		ענני כבוד	
ה	(אילים) "		"	"	"	"		" "	
ק	" "		"	"	"	"		" "	
ע									
ב	אלים "		"	"	"	רוח	עבים	" "	
כ	(אלם) "		"	"	"	עבים	הרים[1]	" "	
כ*		דגים שבשרצים					רוח		
ג	אלים "		"	"	"	"	"	" "	מים
מ	" "		"	"	"	"	"	" "	"
ס	(אלמים) "		"	"	"	"	"	" "	"
ל									
ד			"	"	"	"	"	(עננים)	
ר	אלם "	(רשע) "	"	"	"	"	רוח-(אויר)	ענני כבוד	
ט	אילים "		"	"	"	"		" "	

ו	נהרות	שאר נהרות	לויתן	דגים	ברקים	גשמים	גן עדן	גיהנם	חיות	מדברות	שור
פ	"	"(מעיינות)	"	"	"	"	" "	"	"	"	"

1 ההמנון = רוח

טבלה סינכרונית של סדרי ההמנונים וחלוקתם בכה"י (המשך)

א	ברקים		גשמים	טל	גן עדן	גיהנם	שדות	חיות שבשדה	נחש	תנינים	עקרב
ה	"		"	"	" "	"	"	" "	"	"	"
ק	"	רוח	"	"	" "	"	"	" "	"	"	"
ע											
ב	"		"		גיהנם[1]	גן עדן	"	" "	"	"	"
כ	"		"		גן עדן	גיהנם			"		"
כ*		רעמים		(טלל ים)				(חיית השדה)			
ג	"		"		" "	"		" "	"		"
מ	"		"		" "	"		" "	"		"
ס	"		"		" "	"		(חיות) "	"		"
ל								←			
ד	"		"		" "*	[״]		←	"		"
ר	"	טל	"	→	" "	"		←	"	→	"
ט	גשמים		ברקים	טל	" "	"	"	חיות שבשדה	"	"	"

ו	בהמה גסה טהורה	בהמה גסה טמאה	בהמה דקה טהורה	בהמה דקה טמאה	סוס	חמור
פ	" " "	" " "	" " "	" " "	"	"

←→ מציין שההמנון שמעליו כלול בכה"י, אך במקום אחר, בכיוון החץ (צויין בעיקר לגבי התקבצויות חלקיות - "פסקאות-מבחן")

* נכלל בכותרת בלבד (בכ"י מקוטע)

1 לאחר גיהנם: שחת; אך המנונו=חיות שבשדה שבסמוך

טבלה סינכרונית של סדרי ההמנונים וחלוקתם בכה"י (המשך)

א	חתול	חולדה	עכבר			תרנגול	יונה	עגור	אווז	עורב	[נשר]	
ה	חולדה	עכבר	חתול	נמלה		"	"	"	"	"	"	
ק	"	"	"	"		"	"	"	עורב	אווז	"	
ע	———											
ב	"	"	"	"	תורה	"	"	"	(אומן)[1]	עורב	"	
כ	"	"	"	"		"	"*	"	(אוזן)*[1]	———	———	
ג		"	"	"		"	"	"	אווז	["]	"	
מ	"	"	"	"		"	"	"	"	["]		
ס	"	"	"	"		"	"	"	(אגין אמן)	["]	"	
ל	———									←	←	
ד	"	"	"	"		"	"	"	אווז			צפור
ר	"	"	"	"		"	"	"	"	אווז הבר		"

ס		"		"		"	"	סנונית	עגור	אווזא	אוז	שממית

ו	גמל	דוב	זאב	שועל	כלבים	נשר	יונה	תמר	אלנות	שיבולת היטין
פ	"	"	"	"	"	"	"	"	"(אחרים)	(שבולי חטים)

[ ] בכה"י רק ההמנון, ללא שם אומרו.

1 גרסה אחרת של אווז

טבלה סינכרונית של סדרי ההמנונים וחלוקתם בכה"י (המשך)

א	סנונית	שממית	זבוב	רחמה	שבלת של חטים	שבלת של שעורים	שאר כל השבלים
ה	"	"	"	"	" " "	" " "	" " (האילנות)
ק	"	"	"	"	" " "	" " "	" " השבלים
ע	———	———	———	———	———	[" " "]	" " "
ב		(סממית)	"	"	" " "	" " "	(שער) " "
כ	———	———	———	———	———	———	———
ג	"	"	"	"	" (המים)	" "	שאר " "
מ	"	———	———	———	———	———	———
ס	"	שממית	"	(רחמא)	(שובלין חטים)	שובלי "	" (שובלים)

ל	←	←	←	←	←	←	←	דגר	פורגיתי
ד	עזוז	דיוצפי	חסידה	זרזיר	ציפורית	שטית	צבי		
ר	(איזון)	(רציפי)	"	"	(צפורת)	(סטית)	" חיות השדה		(פרגית)

ט	זבוב	גפן	תפוח	תמר	תאנה	שאר כל האילנות	חסידה	עורב	נשר	רחמה	יוספי	זרזיר		

ו	שיבולת שעורים		עגור	עזוז	סנונית	שממית	זבוב	רחמה	צפי	חסידה
פ	(שבולי) "	שאר שבלים	"	"	"	(סממית)	"	"	"	"

טבלה סינכרונית של סדרי ההמנונים וחלוקתם בכה"י (המשך)

א		גפן	תמר	תפוח	תאנה	שאר כל האילנות	ירקות השדה	ציה	צפור
ה		"	"	"	"	" " "	" "	"	"
ק		"	"	"	"	" " "	" "	"*	["]
ע	←		"			" " "	כל עצי השדה	"	"
ב	כל עצי היער		"			" "	→	"	"(דרך)
כ									
ג			(זית)			(אילנות אחרים)		"	"
מ									
ס			תמר			שאר אילנות		"	"

ל	חסיל	סדור	סיה	דוכיפת	נעמית	אסמוד	כל חיית השדה	עורב	נשר	סנונית	סממית
ד	סדור	חסיל	←					"	"	"	"
ר	חסיל	סרוד						"	"	"	(שממית)

ט	פרדה	חסיל	אויר	שבלת שעורים	שבלת חטים

ו	זרזיר	צפרת כרמים	סטית	צבי	חסול	נחש	עקרב	חולדה	עכבר	חתול	צבי	נמלה
פ	"	" "	"	"	(חסיל)	"	"	"	"	"	"	"

טבלה טינכרונית של סדרי ההמנונים וחלוקתם בכה"י (המשך)

א	אווז	יוצפי	חסידה	זרזיר	צפורית		סטית	צבי	פרוגית	חסיל
ה	"	"	"	"	(צפורת)		"	"	(פדונית)	"
ק	" (הבר)	(אונכי)	"	"	"		"	"	(פרעית)	"
ע	"	יוצפי	"	"	"		"	"	פרוגית	(פיל)
ב	"	(נאפה)	"	פרגוד ←	[חסיל] ←	פיל	זרזיר ←	צפורית →	טסים →	צבי
כ	———									
ג	(צפור שדה)		"	זרזיר	(צפור כרמים)		(טסית)	צבי		חסיל
מ	———									
ס	(צבי)		"*	———						

ל | זבוב | רחם | שבלת של חטים | שבלת של שעורים | שאר כל השבלים | שבלול | אדן | .

ד | " | " | " " " | " " " | " " | " | חיות השדה |

ר | " | " | <u>שדות</u> | <u>גפן</u> | <u>תאנה</u> | רמון | תמר | <u>תפוח</u> | <u>כל עצי השדה</u> | ← | שבלת חטים |

ט

ו | תרנגול | איה ודאה | נפצה |

פ | " | " | (נצפה) |

טבלה סינכרונית של סדרי ההמנונים וחלוקתם בכה"י (המשך)

א				סוס	בהמה דקה טהורה	בהמה דקה טמאה
ה				"	" " "	" " "
ק				"	" " "	" " "
ע				"	" " "	" " "
ב				←	" גסה "	" גסה "
כ	———	———	———	———	———	———
ג				"	" דקה "	" דקה "
מ	———	———	———	———	———	———
ס	———	———	———	———	———	———
ל	תמר	הדס	עשב השדה	כל עצי השדה		" גסה "
ד	שיח[1]	תמר		" "		" " "
ר	שבלת שעורים	שאר השבלים	ירקות	שבלול	" " "	" "טהורה
ט				סוס	" " "	" דקה טמאה

1 = ציה

טבלה סינכרונית של סדרי ההמנונים וחלוקתם בכה"י (המשך)

א	בהמה גסה טהורה	בהמה גסה טמאה	שור	חמור		גמל	פיל	אריה		זאב	שועל	כלבים
ה	" " "	" " "	"	"		"	"	"	דב	"	"	"
ק	" גדולה "		"	"		"	"	"	"	"	"	"
ע	" גסה "	" " "	"	"		"	"	"	"	"	"	"
ב	" דקה "	" דקה "	חמור		סוס	"	"	"*	זאב	דב	"	(כלב)
כ	———											
ג	" גסה "	" גסה "	שור	"		"	"	"	דב	זאב	"	כלבים
מ	———											
ס	———											
ל	" דקה "		"	"	"	פיל	גמל	(ארי)	זאב	דוב	"	"
ד	" " "	" דקה "	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
ר		" גסה "	גמל	סוס	חמור	שור	פיל	"	"	"	"	"
ט	" גסה "	" " "	שור	חמור		גמל	"	צבי	אריה	זאב	"	"

כ"י כ

כה"י (וכמוהו אף כ"י ל להלן) הועתק כלשונו, ככתיבו וכניקודו הבבלי המורכב, ללא כל תיקון או הגהה, כפי שיצא מידי המעתיק הראשון. הגהות השוליים, השרבובים, התיקונים, התוספות והגלוסות בערבית, שבאו מידי מגיהים אחדים, הובאו לחוד, בתחתית הדף, בתוספת הערות בעת הצורך, אך ללא ביקורת הטקסט.

[11ב] 1 פרק שירה גמור בכל לבבך ובכל נפשך לדעת
2 דרכי ולשקוד על דלתי נצור תורתי בליבך ונגד עיניך
3 תהא יראתי ושמר פיך מכל חטא וטהר וקדש מכל
4 אשמה ועוון ואני עמך בכל מקום שנ בכל המקום
5 אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך ללמדך
6 שכל דבר ודבר שברא הקדש ברוך הוא בעולמו לא
7 ברא אילא לכבודו שנ כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו
8 יצרתיו אף עשיתיו ואף דויד המלך בשעה שאמר
9 ספר תילין היתה דעתו זחה עליו: אמר כלום יש
10 אדם בעולם שאמר שירה כמותי נזדמנה לו צפרדע
11 אחת אמרה לו דוד המלך אל תזוח דעתך עליך שאני

[12א] 1 אומרת שירה יתיר ממך וכל שירה ושירה שאני
2 אומרת אני מושלת עליו שלשת אלפים משל שנאמר
3 וידבר שלשת אלפים משל ויהי שירו חמשה ואלף ולא
4 עוד שאני אומרת שירה אילא שעסקתי במצוה עוף
5 זה אין פרנסתי אילא מן המים בשעה שהוא רעב

[11ב] 1 שירה] מגיה א׳ שרבב בין תיבה זו והבאה אחריה: מה אמ׳ | 3 וקדש] מגיה א׳ הוסיף מעל תיבת מכל: עצמך | 4 עמך] ניקוד בבלי מורכב: הקו מעל לתנועת חירק של העי"ן מציין הכפלת העיצור הבא | 10 ניזדמנה] ניקוד מורכב: הקו מתחת לחירק מציין את אי-הטעמתה של ההברה | צפרדע] ניקוד מורכב: הסימן מעל הפ"א מציין תנועת a קצרה (פתח או סגול) בהברה בלתי-מוטעמת (על הניקוד הבבלי המורכב ראה P. Kahle In: Bauer-Leander, Historische Grammatik der hebräischen Sprache Halle, a.S., (1922, p. 134

[12א] 4 עוד] מגיה א׳ הוסיף מעל תיבת שאני: אלא | במצוה] מעל הה"א סימן הגהה (עיגול) ובשוליים הוסיף מגיה א׳: מה מצוה שאני עוסקת יש [סימן הגהה-O-נוסף] אחד (מסתבר שתיבת אחד יש להוסיפה לאחר תיבת עוף הסמוכה בפנים) |

6 נטלני ואכלני ואי זו היא שירה שאני אומרת קוה אל ייי
7 חזק ויאמץ לביך וקוה אל ייי   סימן שמים וארץ
8 מדבר ליויתן דגין מים נהרות ומעינות שרצים
9 אלם שמים מה הן אומרין השמים מספרים כבוד
10 אל ומעשה כוליה יום ליום יביע כוליה   ארץ מה
11 היא אומרת מכנף הארץ זמירות שמענו צבי
12 לצדיק ואמר רזי לי רזי לי אוי לי בוגדים בגדו ובגד

[12ב] 1 בוגדים בגדו: לייי הארץ ומלואה כוליה   מדבר
2 מה הוא אומר ישושום מדבר וציה ותגל ערבה
3 ותפרח כחבצלת: ליויתן מה הוא אומר הודו לייי
4 כי טוב כי לעולם חסדו על ישראל   דגין מה הן
5 אומרין קול ייי על המים אל הכבוד כוליה   מים
6 מה הן אומרין מקולות מים רבים אדירים כוליה
7 נהרות מה הן אומרין נהרות ימחאו כף יחד הרים
8 ירננו   מעינות מה הן אומרין ושרים כחוללים
9 כל מעיני בך   שרצים מה הן אומרים יהי כבוד

---

6 ואכלני] מעל ליו"ד סימן הגהה ובשוליים הוסיף מגיה א׳: ומותקיים בי מצווה שנ׳ אם רעב שנאך האכילהו וג| 8 מדבר] מעל התיבה, בין השיטין הוסיף (מגיה ב׳?): הרים| שרצים] מגיה ב׳ הוסיף בשוליים: וים ותהומות| 9 אלם] מגיה א׳ שרבב בין השיטין מעל התיבה: שרצים דגים שבשרצים ואילם שבשרצים| 10 כוליה] מגיה ב׳ מעל התיבה: ידיו מגיד הרקיע (השלמת הכתוב)

[12ב] 1 כוליה] ברווח שלאחריה שורבב: הרים; מעל התיבה הבאה: מה הן אומרין מכין (מגיה ב׳?); בשוליים, לאורך העמוד, בכתיבה שונה (מגיה א׳?): הרים בכחו נאזר בגבורה| מדבר] בשוליים העליונים, בדיו שונה: תפסיר מדבר אלברייה (מגיה ג׳?)| 3 ליויתן] מעל התיבה הבאה בין השיטין: סמכה יוקאל אלחות אלדי כול אלדוני עלייה (מגיה ג)| 4 דגין] מגיה ג׳ תרגם מעל התיבה בין השיטין: אסמך כולהום| 5 הכבוד] המגיה הוסיף ניקוד בבלי מורכב מעל ה"א (פתח לפני הכפלה) וקמץ מעל כ"ף| כוליה] התיבה נמחקה ועליה ובהמשך מתחת לשורה השלים המגיה (ב?): הרעים ייי(?) על מים רבים| מים] מעל תרגם מגיה ג׳: אלמא| 6 מקולות מים] נוספו סימני ניקוד בבלי (ביד אחרת משל מוסיף הניקוד בשורה 5 לעיל)| אדירים] בסופו סימן הגהה ולאורך השוליים השלמה: משברי ים אדיר במקום י׳י: (מגיה ב׳)|
7 נהרות] מעל המלה תרגם מגיה ג: אלנהאר| 8 מעינות] מעל המלה תרגם הנ"ל: אלעיון| ושרים] מעל השי"ן סימן שאפשר שהוא שי"ן רהוטה לציון שי"ן ימנית בניקוד בבלי| 9 בך] תוספת ניקוד עליון (קמץ). לאחר תיבת בך, ברווח, שרבב מגיה ב׳: ים (עם סימן השלמה); לאורך השוליים הימניים השלים: מה הן אומ׳ ירעם הים ומלואו תבל ויושבי בה; כמו כן הוסיף שם, בהתאם להשלמה בסימן בעמוד הקודם (12א שורה 8: ים ותהומות): תהומות מה הן אומ׳ תהום אל תהום קורא לקול צינוריך| שרצים] מגיה ג׳ תרגם מעל השורה: דוד אחמר יכול אדקיק|

10 ייי לעולם כֹוליהׂ אֹלם שברצים מה הן אֹומרין

11 ישמח יֹשׂ במעשיו   סימן שמש ירח

12 כוכבים ועבים הרים ענני כבוד ברקים גשמים

1 גן עדן גיהינם שמש מה הוא אומר כי עמך מקור [13א]

2 חיים כוליה   ירח מה הוא אומר קומי אורי כי

3 בא אורך וכבוד ייי עליך זרח: כוכבים מה הן אומ׳

4 עשה ארץ בכוחו מיבין תבל בחכמתו ובתבונתו נטה

5 שמים   הרוח מה הן אמ׳ לקול תִּתוֹ המון מים

6 בשמים ויעלה נשיאים מקצה הארץ ברקים למטר

7 עשה ויוציא רוח מאוצרתיו עֲנֲנֵי כבוד מה הן

8 אומרין יָשֶׁת חשך סתרו סביבותיו סוכתו חשרת

9 מים עָבֵי שחקים   ברקים מה הן אמ׳ ויט שמים

10 וירד וערפל תחת רגליו   גשמים מה אמ׳ טוב

11 ייי לקוֹו לנפש תדרשנו

---

10 כוליה] הה"א שונתה לדל"ת ע"י מגיה א׳(?), שכתב ברווח: דגים (מעל התיבה סימן השלמה). בשוליים העליונים הביא את ההמנון: דגים שבשרצים מה הן אומרין אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך בניך כשתילי זיתים סביב לשלחניך יש אומ׳ שכך היא אומרת בני מרבים מכל הבריות| שברצים] מגיה א׳ תיקן והוסיף שי"ן מעל התיבה, בין אות בי"ת לרי"ש (=שבשרצים); כמו כן נוסף ניקוד בבלי שם ובשתי התיבות הבאות| 11 יֹשׂ] לא ברור; על גבי התיבה נכתב ישראל בכתיבת מגיה א׳, שהוסיף ותיקן:| במעשיו] המגיה תיקן: בעשיו. ברווח ומעל השורה השלים: בני ציון יגילו במלכם| שמש] מגיה ג׳ תרגם מלמעלה: שמס| ירח] מגיה ג׳ כנ"ל: קמר| 12 הרים] בסוף סימן השלמה (מכוון להרים בשורה 1? או:) מתחת נוספו שתי תיבות: רוח ריח| ענני כבוד] מגיה ג׳ תרגם למעלה: רעד בהור| ברקים] כנ"ל: ברק; בסוף סימן הגהה, מכוון אולי לתיבה: רעמיט, שנכתבה מתחת (מגיה א׳)| גשמים] כנ"ל: אשתי

[13א] 1 גן עדן] מגיה ג׳ תרגם מעל התיבה: אלגנה| גיהינם] כנ"ל: גהנם. בשוליים העליונים נוסף לאחר גיהינם (שהוא מרשימת הסימן, ולא במקום ההשלמה בגופי ההמנונים): וחיית השדה אומרת ייי בחכמה יסד אר[ץ] כו׳[נן] שמ׳[ים] בת׳[בונה] בדעתו תהומת ניבקעו ושחקים יערפו טל: (מגיה ג׳?)| 2 חיים] מגיה א(?) השלים בין השיטין: ובאורך נראה אור:| 3 אומ׳] מגיה א׳(?) ציין סימן הגהה מעל המ"ם ובשוליים (לאורכם) הגיה את ההמנון: והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככבים לעולם ועד:| 4 עשה] סימן הגהה מעל התיבה ובשוליים הימניים השלים המגיה הקודם: עבים מה הֵן (המנון כוכבים שבגוף הטקסט מעיקרו מיוחס ע"י המגיה לעבים)| 5 הרוח] לא מן הנמנע שמעיקרו נכתב: הרים, כמו ברשימת הסימן (לעיל, 12ב, שורה 12), אולם היו"ד הוארכה ואילו המ"ם הסופית צלעה התחתונה גורדה והפכה לחי"ת| 10 רגליו] אחרי התיבה, ברווח, שרבב המגיה: רעם. לאורך השוליים הימניים ובשוליים התחתונים הוסיף מגיה א׳(?): רעמים מה הן א׳ קול רעמך בגלגל האירו ברקים תבל רגזה ותרעש הארץ:| אמ׳] לאחר תיבה זו סימן השלמה; בשוליים הימניים, לאורכם, הוסיף מגיה א(?) המנון המתייחס, מסתבר, לסימן זה (כהמנון גשמים): גשם נדבות תניף אלהים נחלתך ונלאה אתה כוננתה:| 11 תדרשנו] מגיה א׳(?) שרבב לאחר תיבה זו: טללים פוק; בשוליים העליונים, לפני תיבת גן עדן בראש שורה 1 (ברשימת הסימן) הוסיף: וטללים; בחלק העליון של השוליים נוסף ההמנון: אהיה כטל לישראל יפרח כשושנה ויך שרשיו כלבנון:|

12 גן עדן מה היא אומרת עורי

13 צפון ובואי תימן כוליה

14 גיהינם מה היא אומ׳

[13ב] 1 כי השביע נפש שוקקה ונפש רעבה מלא טוב

2 סימן: נחש עקרב חולדה עכבר חתול נמלה

3 תרנגל יונה עגור אוזן נחש מה הוא אומר סומך

4 ייי לכל הנופלים וזוקף כוליה עקרב מה היא אומרת

5 טוב ייי לכל כוליה חלדה מה הוא אומר הללוהו

6 בצלצלי שמע כוליה עכבר מה הוא אומר

7 ארוממך ייי כי דלתני כוליה חתול מה הוא

8 אומר אם תגביה כנשר [כוליה] נמלה מה היא

9 אומרת נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו:

10 תרנגל בזמן שהוא רואה את

11 זיו הק׳ בר׳ הוא שנגלה משמי

12 מרום קול ראשון מה

13 הוא אומר שאו שערים

14 כוליה מי זה מלך הכ׳

[13ב] 2 נחש] מעל התיבה, בין השיטין הוסיף מגיה א׳: תנינים. מימין לאורך השוליים: תנינים מהא הללו את י׳ מן הארץ תנינים וכל תהומות:| נחש...] בשוליים העליונים תרגם מגיה ג׳ חלק מן הרשימה: נחש חייה: עקרב (מעל התיבה: עקרב): חולדה בן עירס: עכבר: חתול: נמאלה: עגור אוזן בטה| חולדה] ניקוד מורכב: הסימן מעל לוי"ו מציין תנועת O בלתי-מוטעמת. מעל התיבה חזר והוסיף מגיה ג׳: בן עירס| 3 תרנגל] לאחריו, מעל תיבת יונה, הוסיף מגיה א׳: תור| 4 כוליה] בין תיבה זו לבאה אחריה שורבב למעלה סימן השלמה, המתייחס כנראה להמנון התנינים (לעיל, הגהות שורה 2)| 7 כוליה] בין השיטין וברווח שלאחר תיבה זו השלים מגיה א׳ את הכתוב: ולא שמחתה איובי(!) לי. לאורך השוליים הימניים וההמשך בשוליים התחתונים במהופך נוסף ע"י המגיה המנון, המתייחס כנראה לעכבר: ואף מהא מה אדבר ואמר לי והוא עשה אדדה כל שנותי על מר נפשי| 8 [כוליה]] התיבה גורדה, ניתן לשחזרה בקושי רב. במקומה, בין השיטין וההמשך בשוליים במאונך כלפי מעלה, השלים המגיה את הכתוב: אם בין כוכבים שים קנך משם אורידך נאום יי׳| 12 מרום] לאחריה סימן השלמה ומעליה, בין השיטין, וההמשך מתחת לשורה, במהופך, השלים מגיה א׳: יושב אצל הצדיקים ומזלפין עליו כל אילני גן עדן בשמים בשעה שמדיח (שמריח?) הריח:| 14 כוליה] בין השיטין מעליה, ומתחת לשורה במהופך השלים המגיה את הכתוב: ראש[יכם ו]הנסאו (כתם דיו) פתחי עולם ויבא מלך הכבוד

כ"י ל

[1א] דגר מהו או' מלך במשפט יעמיד ארץ וג'
פורגית מהו אומ' יודוך י'י כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך.
חסיל מהו אומ' י'י אלהי אתה ארוממך אודה שמך כי עשית
פלא עצות מרחוק אמונה אומן. סדור מהו אומ' הודו לאל
השמים כי לעולם חסדו. סיח מהו אומ' מה נאוו על ההרים
רגלי מבשר משמיע שלום מבשר ישועה וג'. נעמית
מהי אומ' התעיף עיניך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפים
כנשר יעוף בשמים. אסמוד מהו אומ' הטוב ומטיב
למטיב על יש'. כל חיית השדה מה הן אומ' י'י בחכמה
יסד ארץ כונן שמים בתבונה עורב ונשר סנונית
זבוב
סממית ובת רחם שבולת שבלול אדן ותמר והדס ועשב
השדה וכל עצי השדה. עורב בזמן שרואה את ישראל
שאינן עוסקין בתורה מהו אומ' קול אומר קרא ואמר מה
אקרא כל הבשר חציר וכל חסדו כציץ השדה. נשר מהו
אומ' ואתה י'י אלהים צבאות אלהי יש' הקיצה לפקוד כל הגוים.
סנונית מהו או' למען יזמרך כבוד ולא ידום י'י אל' לעו' אודך
~~א~~סממית מהי או' כל הנשמה תהלל יה הללויה. זבוב מהו אומ'

o אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה:

הודהוד דוכיפת מהו או'

[1ב] קול קורא במדבר פנו דרך י'י ישרו בערבה מסלה
לאלהינו. רחם מהו אומ' אשרקה להם ואקבצם
כי פדיתים ורבו כמו רבו. שבולת שלחטים מהן
אומר שיר המעלות ממעמקים קראתיך י'י.
שבולת שלשעורים מהו אומ' תפילה לעני כי
יעטף ולפני י'י ישפוך שיחו ושאר כל השיבולת
מה הן אומ' לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו
בר יתרועעו אף ישירו. שבלול מהו אומר
כמו שבלול תמס יהלוך נפל אשת בל חזו שמש.
אדן מהו אומ' אתן במדבר ארז שיטה והדס
תמר מהו אומ' צדיק כתמר יפרח כארז

[1ב] שורה 6: השיבולת] תוקן כנראה ל:השיבולים או: השיבולם

12 בלבנון ישגא. הדס מהו אומ׳ תחת הנעצוץ
13 יעלה ברוש וג׳ עשב השדה מה הוא אומר
14 יעלוז שדי וכל אשר בו אז ירננו כל עצי יער.

[2א] 1 כל עצי השדה בכלל מה הם אומרים.
2 כי בשמחה תצאו ובשלום תובלון ההרים
3 והגבעות יפצחו לפניכם יפצחו לפניכם
4 רנה וכל עצי השדה ימחאו כף. בהמה
5 גסה טמאה בהמה דקה טהורה שור וחמור
6 וסוס ופיל וגמל וארי וזאב ודוב ושועל
7 וכלבים. בהמה גסה טמאה מה הוא
8 אומר הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום
9 ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו.
10 בהמה דקה טהורה מהיא אומרת.
11 היטיבה י׳י לטובים ולישרים בליבותם.
12 שור מהו אומ׳ יגיע כפיך כי תאכל
13 אשריך וטוב לך. חמור מה הוא אומ׳

[2ב] 1 לך י׳י הגדולה והגבורה והתפארת והנצח
2 וההוד כי כל בשמים ובארץ. סוס ~~הגדולה~~
3 מהו אומ׳ הנה כעיני עבדים אל יד אדוניהם
4 כעיני שפחה אל יד גברתה כן עינינו אל י׳י
5 אלהינו עד שיחוננו. פיל מהו אומ׳ מה רבו
6 מעשיך י׳י כלם בחכמה עשית מלאה הארץ
7 קנייניך. גמל מהו אומ׳ י׳י ממרום ישאג
8 וממעון קדשו יתן קולו שאוג ישאג על נוהו
9 הידד כדורכים יענה. ארי מהו אומ׳ י׳י
10 כגבור יצא כאיש מלחמות יעיר קנאה
11 יריע אף יצריח על אויביו יתגבר. זאב

[2א] שורה 3: יפצחו לפניכם] דיטוגרפיה

[2ב] שורה 2: הגדולה] דיטוגרפיה (של התיבה הכלולה בהמנון הקודם) שנבעה אולי ממיקום חופף בעותק שעמד בפני המעתיק; נמחקה כנראה בידי הסופר עצמו.

מהו אומ׳ על כל דבר פשע על שור על חמור וג׳ דוב מהו אומ׳ ישאו מדבר ועריו

[3א] חצרים תשב קדר ירונו יושבי סלע מראש הרים יצוחו. שועל מהו אומ׳ הוי בונה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט ברעהו יעבד חנם. ואו׳ הוי בונה עיר בדמים וכונן קריה בעולה. כלבים מהן אומ׳ באו נשתחוה ונכרעה נברכה לפני יי׳ עושנו. שעייה תלמידו שלר׳ חנניה בן דוסא היה מתענה על מקרא הזה שמונים ושמנה תעניות ואומ׳ הכתוב בהן והכלבים עזי נפש לא ידעו שבעה והמה רועים וג׳ כלום שאמרו שירה לפני הקב״ה מיד נענה לו מלאך מן השמים ואמ׳ לו שעייה תלמידו שלר׳ חנניה בן דוסא שמיום שגילה סודו לחבקוק הנביא לא גילה סודו לשם בשר ודם את מתוך שתלמידו שלאדם גדול אתה ניזרקה לך מלאך מן השמים ושילחוני אצלך. שעייה תלמידו שלר׳ חנניה בן דוסא כלבים שכתוב בהן ולכל בני ישראל

[3ב] לא יחרץ כלב לשונו למאיש ועד בהמה וג׳ ואמרו שירה לפני הקב״ה זכו לעשות בצוואתן ספרים ותפילין ומזוזות ולאותה השאילה כת׳ שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו. אמ׳ ר׳ אליעזר כל האומ׳ פרק שירה זו בכל יום זוכה ומשור[ ] לעולם הבא שנ׳ אז ישיר משה ובני ישראל. אז שָרָן לא נאמ׳ כן אלא אז ישיר מיכן שישירו לעולם הבא. ר׳ אליעזר בן יעקב אומ׳ כל אדם העומד בתפילתו צריך שיזמין את עצמו כאילו שכינה שרויה לנגדו. שנ׳ שויתי יי׳ לנגדי תמיד כי מימיני בל אמוט. תניא ר׳ אליעזר הגדול או׳ כל האומ׳ פרק שירה זו בכל יום אני מעיד עליו שהוא בן העולם הבא וזוכה ללמוד וזוכה ללמד ותלמודך מתקיים בידו וניצול מעין רעה ומחבר רע ומיצר הרע

ומפגע רע ומאשה רעה ומשכן רע וממיני

[4א] משחית וממיני מזיקין וזוכה לעולם הזה ולימות המשיח ולחיי העולם הבא. שנ׳ להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא. יש בגימטריא שלש מאות ועשרה עולמות. וכל האומר פרק זו מעלה עליו הכת׳ כאילו שאמר כל שירות ותושבחות שאמ׳ דויד בספר תילים. כל המשבח פרק שירה זו בכל יום ויום דומה לאיש שמקריב קרבן על גבי המזבח ואויביו נופלים תחתיו וניצל מדינה שלגהינם שנא׳ אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם י״י אלהינו נזכיר.

הדרן עלך והדרן עלן. דעתן עלך דעתך עלן לא תיתנשי מינן ולא ניתנשי מינך לא בעלמא הדין ולא בעלמא דאתי. ברוך י״י לעולם אמ׳ ואמ׳ ימלוך י״י לעולם אמן ואמן.

מהדורה ביקורתית

פ ר ק (1) ש י ר ה

[פתיחה]

(א)(ג)

גמור[1] בכל לבבך ובכל נפשך לדעת את דרכי ולשמור את דלתי תורתי ולשמור מצותי וחוקי תורתי שים בלבך ונגד עיניך תהא יראתי שמור פיך מכל חטא וטהר וקדש עצמך מכל אשמה ועון ←

(א)(ג)] א: הקב,דכ: -(ב)ט | שירה] ×: +מה אמ׳ כא* | גמור] ×: -...מרגלית בשמא דר׳ מאיר ב | לדעת את] אה: לדעת × | ולשמור] אק: ולשקוד × | את דלתי תורתי] א: על דלתותי הב: דלתות היכלי ק: דלתי תורה ד: דלתי כ | ולשמור מצותי וחוקי] אהק: ושמור מצותי ב: -דכ (-...ללמדך ד) | תורתי שים בלבך] א: נצור בלבך ה: נצר תורתי בלבך קכ: נצור פקודי ובלבבך ב | פיך] ×: +ולשונך ק | חטא] ×: +ואשמה ואני אהיה...ק(2) | וקדש] ×(3): -ב | אשמה ועון] ×: חטא(4) ועון ואשמה ה

(1) בקטלוג אסמני של כה"י העבריים בוטיקן, מס׳ 291, נרשם בתיאור ג "פרקי שירה" בטעות. בכה"י גופו לשון יחיד. בדפוסים לעתים קרובות "פרקי שירה", החל מן הדפוס השלישי, פראג תי"ז, וכן הדבר בכה"י המאוחרים. "פרקי שירה" גם בעיול הספר בביבליוגרפיה העברית הראשונה, שבתי בס, שפתי ישינים, אמשטרדם ת"ם, ע׳ סב, מס׳ 58, ובעקבותיו אף בן יעקב, אוצר הספרים, ווילנא, תר"מ, ע׳ 499, מס׳ 1224, אולם חיד"א, שם הגדולים, ווילנא, תרי"ג, מערכת הספרים ע׳ סב, מס׳ 147 "פרק שירה" כדין. לשון יחיד "פרק שירה" גם בכל הגרסאות של הנספחות המפליגים בשבח אמירתו, עיין להלן בסוף פ"ש.

(2) פסיחה. homoeoteleuton אינו נובע דווקא ממלים זהות, אלא מכל זכרון אחר בעת התנועה מן הטופס לכה"י המועתק ובחזרה, עיין וינאוור, ע׳ 361, אולם יתכן שלפנינו הומאוטלויטון טיפוסי אם נניח שק העתיק מטופס כעין ה, השווה גרסתו להלן.

(3) "וקדש עצמך" בכ תוספת המגיה.

(4) דיטוגרפיה?

---

1 מאמר זה, הקודם למדרש דוד והצפרדע (להלן), נעתק בכה"י כצירוף אחד. אולם בעוד שקשה להטיל ספק במקוריותו של המדרש כחלק אותנטי מפ"ש, מן הנמנע, לכאורה, לשער, שמאמר זה מקורי הוא. לכאורה אין הוא אלא דברי פתיחה שנוספו לפ"ש מאוחר יותר (אך קודם למאה הי׳-י"א, לפי שכלולים הם כבר בכ), בדרך של צירוף מלאכותי של שני מאמרים תנאיים:

ואני אהיה עמך בכל מקום[2] ובכל שעה ללמדך שכל דבר שברא הקב"ה בעולמו לא בראו אלא לכבודו שנ' כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו וגו' (ישעיה מג,ז)[3].

אהיה] א: -כ| בכל מקום ובכל שעה] אה: בכל מקום ב: בכל מקום שתלך ק: בכל מקום שנ בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך (שמות כ,כא) כ| ללמדך שכל דבר] אהכ: ללמדך שכל מה ד: ואלמדך שכל ובינה ומכל דבר והוי יודע שכל מה ק: ללמדך שכר דבור ודבור ב| בעולמו] אהכ: -קבד| לא בראו אלא לכבודו] אהכ(ברא): ...כי אם...ק: כי אם לכבודו ולשבח לפניו ב: לכבודו בראו ד| שנא' כל הנקרא...] א: כמו שכתוב לכבודי בראתי[ו] יצרתיו אף עשיתי[ו] וכתיב כל פעל [ה'] למענהו (משלי טז,ד)[4] ב

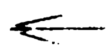
---

2 חלק זה אינו אלא ציטוט דברי ר' מאיר בברייתא שבבבלי, שנשתבשו מעט בהעתקות כה"י: "מרגלא בפומיה דר' מאיר [השווה פתיחת ב] גמור בכל לבבך ובכל נפשך לדעת דרכי ולשקוד על דלתות תורתי [השווה משלי ח,לד: אשרי אדם שמע לי ל ש ק ו ד על ד ל ת ת י יום יום ל ש מ ו ר מזוזת פתחי (ואולי זהו מקור החילוף לשקוד/לשמור בכה"י)] נצור תורתי בלבך ונגד עיניך תהיה יראתי שמור פיך מכל חטא וטהר וקדש עצמך מכל אשמה ועוון ואני אהיה עמך בכל מקום" (בר' יז,ע"א).

3 השווה אבות ו,יא: "כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא אלא לכבודו שנאמר כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו". השווה גם תוספתא יומא ב, ה, מהד' צוקרמאנדל ירושלים, תשכ"ג, ע' 184: "אמרו לא ברא הקב"ה את העולם אלא לכבודו שנ'...". וכן בהמשך: "אמרו לא ברא הקב"ה אלא לכבודו שנ' כל פעל ה' למענהו" [השווה גרסת ב].

צירוף שני המאמרים (הנ"ל והנזכר בהערה הקודמת) מלאכותי הוא; ההרכבה נעשית בעזרת מלת הקשר 'ללמדך' בהצדקה דרשנית סתומה לחלוטין, וקשריהם לפ"ש נראים מפוקפקים, עד שלא ניתן את דעתנו להרחבה הדרשנית של המאמר השני, ולהקבלה אחרת של הראשון. משניתן דעתנו לכך, נווכח, שהמאמר השני נדרש במדרש לעניין קילוס הבורא ע"י הבריאה בצורה קרובה מאד לתבנית פ"ש ולתוכן המנוניו, כפי שעמדנו על כך כבר במבוא. אין לשון כבוד ("לכבודו") שבו אלא קילוס: "הה"ד כל פעל ה' למענהו. אתה מוצא שכל מה שברא הקב"ה בששת ימי בראשית לא ברא אלא לכבודו ולעשות בהן רצונו. ביום הראשון ברא שמים וארץ אף הם לכבודו בראם שנא'...השמים מספרים כבוד אל...ביום שני רקיע לכבודו בראו שיעמדו שם המלאכים ויהיו מקלסין אותו...ביום ג' דשאים ואילנות ומצינו שהדשאים מקלסין להקב"ה שנאמר יתרועעו אף ישירו ומנין אף האילנות שנאמר אז ירננו כל עצי היער...וכן ברא המים...ומשם קלוסו עולה שנאמר מקולות מים רבים...מאורות...ביום ה' ברא עופות לכבודו' ...ביום ו' בהמות לכבודו...הוי כל פעל ה' למענהו" (שמו"ר פר' יז,א).
על ההקבלה לפ"ש עיין במבוא א, פרק ד. מעתה אף תובן התוספת הסתומה של ב: כפי שגם בגרסת המאמר הראשון שומר הוא יותר משאר כה"י על המקור הקדום, כן גם כאן מרמז הוא על הסיפא של המדרש (ופתיחתו), ואף מפרש את עניין הקילוס: "כי אם לכבודו ל ש ב ח לפניו". אמור מעתה, מאמר זה אינו

(א)(ג)

אמרו[5] עליו על דוד מלך ישראל ע"ה כי בשעה שסיים ספר תלים[6] זחה דעתו
עליו אמ׳ לפניו רבון העולמים כלום יש בריה בעולם

(א)(ג)] א: הקטב,דכ: -(ב)| אמרו עליו] אהט: אמרו ב: אמרו חז"ל ק: דוד המלך...ד: ואף דוד המלך...כ| ע"ה כי] א: כי ה: -×| בשעה] ×: שבשעה ב| שסיים] ×: שאמר כ: שסיים תפלתו ב...ד| תלים] ×(תילין כ): תהילים הב| זחה דעתו] אטק: זהא[7] ד: היתה דעתו זהה[7] כ: נחה ב: היה מגיס לבו[9] ה| לפניו] א: -טדכ: לפני הב"ה הק: להקב"ה ב| רבון העולמים] אד: רבונו של עולם הטקב: -כ| כלום] ×: -הקב| בריה בעולם] אהז: כל בריה ב: בריה שבראת בעולמך ק: מי ח: אדם בעולם דכ

זר לפ"ש, אלא רווי הוא תפישה דומה להמנוני הבריאה שבפ"ש. כשם שהמנוני פ"ש מבוססים על דרשנות מורחבת ידועה, אף הוא מעשה קיצור, עיבוד ורימוז הוא של חומר דרשני.

אשר למאמר הראשון, אמת, קשה להסביר את פשר שייכותו לפ"ש וחיבורו המלאכותי למאמר השני. אולם ראוי לתת את הדעת להקבלה המעניינת של ציטוט מאמר זה בשם ר׳ ישמעאל במרכבה רבה, טקסט מיסטי מובהק מספרות ההיכלות (שלום, JG, ע׳ 6, מס׳ 4), בקרבת מקום ללשון מקבילה לנספחות שבסוף פ"ש (ע"ש), ראה מרכבה שלמה, מהד׳ מוסאיוב, ירושלים, תרפ"א, ד,ע"א. אם אין הקבלה מקרית לפנינו, שמא יש כאן רמז לקשרו של המאמר לחוגי ספרות ההיכלות, ורמז נוסף לאופיו המיסטי של פ"ש.

4 ראה ראש ההערה הקודמת.

5 חלקו הראשון של מדרש זה מובא בילקוט שמעוני בציון מפורש של מקורו "פרק שירה": "אמרו על דוד המלך בשעה שסיים ספר תהלים זחה דעתו עליו. אמר לפניו. רבש"ע כלום יש דבר בעולם שאמר שירה כמותי נזדמנה לו צפרדע אחת. אמרה לו אל תזוח דעתך עליך שאני...שנאמר וידבר...ויהי שירו חמשה ואלף" (ילק"ש לתהלים, שאלוניקי רפ"א, רמז תתפט). הילקוט מביא את המדרש על הפסוק האחרון בס׳ תהלים, ק"נ,ו: "כל הנשמה תהלל יה הללויה", וזאת מן הסתם משום שסִפּור המעשה מתרחש שעה, שדוד סיים ספר זה, כמפורש במדרש. כמו כן אותו פסוק בתהלים מבטא אמנם את הרעיון המרכזי של פ"ש. לפיכך סובר י"ל אבידע (בתוך: שי לישעיהו, תל-אביב, תשט"ז, ע׳ 135), כי פ"ש הוא מדרש על הפסוק האחרון של תהלים, דבר שאינו נראה לי. מכל מקום הפסוק האחרון של תהלים (כל הנשמה וגו׳) כלול בגוף המנוני פ"ש ומיוחס לאחד הנבראים (הולדה בנוסח (א)(ב); סממית בנוסח (ג), ע"ש).

נראה, שגם בזוהר נעשה שימוש במדרש זה, אלא שאף בו יש עיבוד של החלק הראשון בלבד, או המשך שונה, אם כי לא רחוק בתוכנו ובהוראתו מן הסיפא שבפ"ש. בזוהר נקשר המדרש בפסוקים אחרים. החלק הראשון עובד בח"ג רכב, ע"ב: "ולא חסיד אני שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד ד׳ שעות ואני חצות לילה אקום להודות לך...מיד אזדמן ליה צפרדע ואמר ליה למה את משבח גרמך למימר חצות לילה...ואנא כל ליליא לא שכיבנא לשבחא ליה ולנגנה קמיה".

המקומות האחרים בזוהר כורכים רעיון דומה של מסירות-נפש והקרבה עצמית כבפ"ש בהמשך, אלא שמקורו אחר (ראה להלן): "לא גבה לבי ולא רמו עיני... האי קרא אמר דוד בשעתא דהוה אזיל על כיף נהרה (והוה אמר) רבש"ע כלום הוה ב"נ בעלמ' דאודי ומשבח למארוי כוותי אזדמנת ליה צפרדע א"ל דוד לא תתגאה דאנא עבדי' יתיר מנך דמסרית גופאי על מימרא דמארי דכתיב ושרץ היאור צפרדעים והא אוקמוה. ותו דאנא משבח ומזמר ליליא ויומא בלא שכיבו. בההיא שעתא אמר דוד לא גבה..." (זהר ח"ג רלב,ע"ב). כיו"ב: "יומא חד הוה דוד נהיר להניח גופו מלפני הנהר...אמר...כי חסיד אני...ובמשמרת שלישית אני מנגן עם המלאכים להקב"ה...אמרו הצפרדעים אנחנא עבידנא יתר מינך בדיל קודשא בריך הוא...דהוינן מוקדין גופנא בנורא בתנורא במצרים. ובשעתא דהוו מכפתין חנינ' מישאל ועזרי' אמרו בלביהו דאתעבידו כצפרדעים" (זהר חדש עה,ע"ב). ראה גם זהר ח"ב כט,ע"ב שם נדרשת אף אמירתם בתבנית דומה להמנוני פ"ש: "ומאי הוו אמרי באנו באש ובמים ותוציאנו לרויה" (תה' סו,יב). הזוהר כרך כאן חומר דרשני על הקרבת-עצמם של הצפרדעים במצרים עם הרישא של המדרש בפ"ש. השווה הברייתא: "דרש תידוס איש רומי מה ראו חנניה מישאל ועזריה שמסרו [עצמן] על קדושת השם לכבשן האש נשאו קל וחומר בעצמן מצפרדעים ומה צפרדעים שאין מצווין על קדושת השם כתיב בהו ובאו ועלו...ובתנוריך ובמשארותיך...בשעה שהתנור חם...אנו מצווין על קדושת השם על אחת כמה וכמה" (פס' נג,ע"ב). השווה גם מדרש תהלים מזמור כח,ב באותו ענין: "...מלמד שהיו הצפרדעים משליכות עצמן לתוך התנור, ויורדות לקדש שמו של הקב"ה, ומה פרע להם הקב"ה, כל הצפרדעים שבמצרים מתו...ואותן שירדו לתנור לא מתו, מפני שמסרו עצמן לשריפה, לקיים גזרתו של הקב"ה, לפיכך עלו חיים מן התנור וירדו ליאור..." (מהד' בובר, ע' 229). וכן במדרש: "בכל אני עושה שליחותי אפי' ע"י נחש אפילו ע"י עקרב ואפילו ע"י צפרדע...ואילולי הצפרדע היאך היה פוריע מן המצריים" (שמו"ר פר' י,א), "ובתנוריך ובמשארותיך...באין הצפרדעין... ויורדין לתוך התנור...מן הצפרדעים נשאו חנניה ומישאל ועזריה ק"ו..." (שם.שם, ב ומקבילות שונות במדרשים מאוחרים יותר).

למרות הקרבה הבולטת ברעיון ההקרבה העצמית מאלפת העובדה, שבפ"ש אין זכר לפרשת מכות מצרים. עם זאת תן דעתך לכך, שבסוף פ"ש מובא מדרש, החותם את ההמנונים בהקבלה למדרש זה הפותחם, ובו מבואר שכרם של כלבים מתוך קורות יציאת מצרים.

סיפור דומה מאד לרישא של מדרש דוד והצפרדע מוצאים אנו גם במסורות ערביות. אחת מהן מציינת בפירוש דו-שיח בין דוד והצפרדע, ואחרת בין דוד לבין מלאך באותו עניין. עיין al Damīrī's Ḥayāt al-Ḥayawān; a zoological lexicon, tr. by A.S.G. Jaykar, II, London, 1908, p. 215-216. במסורת אחרת, שמביא אלדמירי, משוקעים ללא ספק המדרשים הנ"ל בדבר הקרבת-עצמם של הצפרדעים במצרים. על פי מסורת סתומה לבאורה גמל האל לכל הצפרדעים ועשה את קרקוריהם לשירת הלל ואמירת שבחיו, באשר הצפרדע הטילה עצמה לאש (ע"ש ע'215). כאן מוסברת שירת ההלל של הצפרדע כשכר הקרבתה במצרים, בהקבלה לשכר הכלבים במדרש החותם את פ"ש. [אלדמירי

שיאמר [!] שירה יותר ממני באותה שעה נזדמנה לו צפרדע[8] אחת ואמרה לו דוד אל תזיח דעתך עליך[9] שאנכי אומרת שירה יותר ממך[10] ולא עוד אלא שכל שירה שאנכי אומרת אנכי מושלת עליו [!] שלשת אלפים משל שנ׳ וידבר שלשת אלפים (וגו׳) [משל ויהי שירו חמשה ואלף][11](מלכים א ה,יב) ולא עוד אלא שאנכי עוסקת במצוה ומה מצוה שאנכי עוסקת בה מין אחד יש בעופות

שיאמר שירה יותר ממני] אה: שאמר (לפניך ד) שירה כמותי דכ: שאמר לפניך שירה כמוני ב: שיודע/יודעת לומר שירה כמוני ט: שאומרת שירות ותושבחות יותר ממני ק| באותה שעה] אק: מיד הד: -א| ואמרה לו] א: אמ׳ ה: והיתה אומרת לו ד| דוד] אק: +המלך בדכ: +מלך ישראל ה: -ט| תזיח] א: תזוח קדכט: תגיס ה: תחזיק טובה ב| עליך] א: -ט: לעצמך כל כך ב| שירה] אהב: +ושירה כ: -דט: שירות ותושבחות ק| יותר...] א: -(...אני מושלת) חב(1)| יותר] א: יתיר(2) כ| ולא עוד אלא] א: -דכ| שכל] א: כל טק: ועל כל ד: שעל כל ה: וכל כ| שירה] א: +ושירה הכ| שאנכי...שאנכי] א: שאני...אני א| מושלת] א: ממשלת ק| עליו] אחכ: עליה דק: עליך(3) ב| משל] א: משלים ק| ולא עוד אלא] א(4): ועוד ב| שאנכי] א: שאני א| עוסקת] א: אומרת שירה אלא שעסקתי כ| במצוה] אכ: +אחת דה: +גדולה ק: +יותר ממך ב(5)ט| ומה מצוה שאנכי עוסקת בה] א: ומה היא המצוה שאני...ה: וזו היא המצוה...ק: מה מצוה שאני עוסקת כא: ומה מצוה ט: מה היא המצוה ב| מין אחד יש בעופות] אה: יש בשפת הים מין א׳ ק: שיש עוף אחד ד: [יש] עוף [אחד] כ[כא]: עוף אחד יש ט: עוף אחד ב|

(1) פסיחה טיפוסית עקב זהות שתי מלים בקונטקסט.

(2) התיבה מנוקדת בניקוד בבלי יתִּיר.

(3) שיבוש, צ"ל עליה.

(4) בכ "אלא" תוספת המגיה היא שאינה במקומה על-פי ניסוחו המקורי של כ.

(5) ב גורס: במצות, אך בהמשך "ומה היא המצוה", לפיכך שיבוש הוא גרידא.

חי בשנים 1344-1405, אך הוא מביא שפע מקורות קדומים יותר. ראה עליו ש׳ בודנהיימר, החי בארצות המקרא, ב, ירושלים תשט"ז, ע׳ 180-188; J. Somogyi, Osiris 9, p. 33-43. על המדרש בכללו ראה גם גינצברג, VI, ע׳ 262-263, הערה 84.

6 כתיב זה קדום הוא, וכבר שכיח הוא בתלמודים ובמדרש ב"ר לרוב, ראה מילון בן-יהודה, ע׳ 7676.

7 החילוף בין חי"ת לה"א בשורש זה ידוע גם ממקורות אחרים. השווה גרסת הערוך, לובלין, תר"ע, ערך זה, ע׳ 234; ראה גם ש׳ קרויס, תוספות הערוך השלם, וינא, תרצ"ז, ע׳ 170, ערך זח. אולם ראה חילופי הגרסאות לתיבת ׳תזוח׳ בהמשך.

שאין פרנסתו אלא מן המים ובשעה שהוא רעב נוטלני ואוכלני זו היא מצוה שאנכי עוסקת בה[12] לקיים מה שנא' אם רעב שונאך האכילהו לחם ואם צמא (וגו') [השקהו מים] (משלי כה,כא) ואומ' כי גחלים אתה חותה על ראשו (וגו') [וה' ישלם לך] (שם שם, כב). אל תיקרי ישלם לך אלא ישלימנו לך[13].

(ג)

ואיזו היא שירה שאני אומרת: קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה' (תהלים כז,יד).(2)

שאין פרנסתו] א: זה אין פרנסתי [!] כ| אלא מן המים] אהטכ: כי אם...ק: אלא ממני ד: לא מן השמים ולא מן הארץ ב| ובשעה שהוא רעב] אהק: שבשעה... ד: בשעה...כ: וכשהוא רעב ב: וכשרעב ט| נוטלני ואוכלני] א: נטלני ואכלני כ: אנכי מזומנת לו ואוכל אותי ב [סוף ב]| זו היא מצוה שאנכי עוסקת בה] א: וזו היא המצוה שאני...בכל יום ה: זו היא המצוה ק: -דטכ| לקיים מה שנאמר] אהטק: ומתקיים בי מצוה שנ' כ: ומתקיים בי נשמה אחת ד| אם רעב...] א: -ד| ואומ' כי גחלים...ישלימנו לך] אהק(1): -טכ

(ג)] כ: ד| ואיזו היא שירה שאני] כ: ומה שירה אני ד

(1) נוסף כנראה ע"ס הגמרא, השווה למטן.
(2) המנון זה מופיע גם בו, בגוף פ"ש. בין אומרי השירה נכלל גם צב שהמנונו המנון הצפרדע ב(ג). מן הסתם 'צב' גלגול השם צפרדע. העובדה שאין שירה כגון זו בפ, בן תת-קבוצתו של ו, הנקי בדרך-כלל משיבושיו של ו, מוכיחה, כי אכן גלגול, שיסודו בטעות כאן. בדפוסים ובכ"י מאוחרים אמנם נוספה שירת צפרדע בין שאר ההמנונים, על-פי מדרש דוד והצפרדע, אך לפי שרק גרסת (א) היתה ידועה, נוסח שירתה הוא: אם רעב שונאך האכילהו לחם וגו'. בדפוסים אחרים (לראשונה בדפוס אמשטרדם, תנ"ב) אומרת צפרדע המנון אחר, ללא קשר למדרש: "ברוך שם כבוד מלכותך לעולם ועד";[14] המקור - כ"י המבורג, אוסף לוי 146, משנת תכ"ג.

---

8 דיון לשוני על השם ראה I Loew, Aramäische Lurchnamen (In: M. de Vogüé Florilegium, Paris, 1909, p. 391-399) נזכר שם אף המדרש בפ"ש עם הערות אחדות, ע"ש, ע' 398.

9 התבנית הספורית ידועה במקורות קדומים, השווה למשל: "מעשה שבא רבי אלעזר בן ר' שמעון ממגדל גדור מבית רבו והיה...ומטייל על שפת נהר [השווה גרסאות הזוהר!] ושמח שמחה גדולה והיתה דעתו גסה עליו [השווה גרסת ה!] מפני שלמד תורה הרבה. נזדמן לו אדם אחד... (תענית כ, ע"א-ע"ב). השווה גם אותיות דר"ע: "...אלו שקצים ורמשים שנבראו עם אדם הראשון, ולמה נבראו עמו מפני שאמר הקב"ה א ם ת ז ו ח דעתו של אדם עליו אמור לו אל תזוח דעתך עליך שהרי בהמה וחיה שקצים ורמשים הלא הן כמותך שנבראו עמך שנ'..." (מהד' ורטהיימר, נוסח ב', בתי מדרשות, ב, ירושלים, תשי"ג, ע' תיב).

הסיפור בתבניתו וברעיונו מזכיר את המדרש, שמקורו מזרחי, "מעשה הנמלה"

שלמה שה' המשילו "על כל מיני חיה ובריאה" מתגאה שאין "איש בעולם כמוני שנתן לו הקב"ה חכמה...והמשילני על כל בריותיו", והנמלה טוענת שהיא גדולה ממנו ומטיפה לו מוסר "ולא תתגאה בעצמך" [השווה הנוסח הראשון בזוהר לעיל] (יעללינעק, בית המדרש, ה, ע' 22-26).

10 הצפרדעהמשבחת את בוראה ושרה שירי תהילה לו הוא מוטיוו בינלאומי רווח בסיפורי עם ואגדות. ראה S. Thompson, Motif-index of folk-literature, Copenhagen, 1955-8, B 214.17. השווה האיגרת ה-25 [=21] בין כתבי אח'ואן אלצאפא (האחים הטהורים), מהד' F. Dieterici, Der Streit zwischen, Mensch und Their, Berlin, 1858, p. 115-116 (המקור במהד' דיאטריצי Thier und Mensch vor dem könig der Genien, Leipzig, 1881, p. 71). ראה גם תיאור הצפרדע בעיבוד העברי של קלונימוס בן קלונימוס, אגרת בעלי-חיים, מהד' טופורובסקי, ירושלים, תש"ט, שער שני, פרק י, ע' ע"ו: "רב התשבחות, ומרבה שיר לאלהיו לילה ויום וירבה התפלה בצהרים והתהלה בערבים על פלגי מים" (וכן שער חמישי, פרק י, ע' קנד, קנו). בעיבודו העברי שילב קלונימוס חומר דרשני עברי בקשר לזכויות הצפרדע: "ויש לו קבלת כבוד על בני ישראל משני חסדים שגמלם. אחד מהם כשהשליך נמרוד בן כוש לאברהם ידיד הרחמן באור כשדים הוא הביא המים בפיו ויריקם על האש לכבותו. ופעם אחר בימי משה בן עמרם נביא האמת שעזרו להחריב פרעה ועמו". [לא מצאתי את מקור ה"חסד הראשון" במקורות מדרשיים קודמים. ראה ספור הכבשן בב"ר פר' מד, ו, וכל המקבילות במהד' תיאודור, ע' 435; כשר, תורה שלמה לבראשית, פר' לך לך טו,ז, כרך ג, ירושלם, תרצ"ח, ע' 642-644].

11 כתוב זה, שנאמר על שלמה, נדרש בצורה דומה עליו במקורות דרשניים רבים. השווה למשל: "אמר רב המנונא מאי דכתיב וידבר שלשת אלפים משל ויהי שירו...מלמד שאמר שלמה על כל דבר ודבר של תורה שלשת אלפים משל" (עיר' כא,ע"ב; ובנוסח שונה במקצת במדרשים רבים: תנחומא מהד' בובר, ווילנא, תרמ"ה, חקת יד; פס"ר יד ע' ס במהד' איש שלום, ווינא תר"מ; במד"ר פר' יט,ג; קה"ר ז,כג) ובשם מדרש אבכיר - בצורה שונה - מיוחס למתושלח: "אמרו מתושלח צדיק גמור היה וכל דבור ודבור שהיה יוצא מפיו היה מושל ר"ל משלים בשבחו של הקב"ה" (ילק"ש בראשית רמז מב; מובא אף באגדת בראשית, מהד' בובר, קראקא, תרס"ג, ע' XXXVIII ועוד).

12 לענין זה אין בידינו הקבלות, וכבר העיר אבידע: "יש בספור זה נימה שלא בהתאם למוסר היהודי. ויש בזה יותר מבת קול של המוסר ההודי בודיסטי" (בתוך: שי לישעיהו, ע' 135). אולם השווה המדרשים על הקרבת-עצמם של הצפרדעים במצרים, לעיל הערה 5.

השווה גם הסיפור על צפרדע השלוחה להעביר עקרב על גבה במדרש (ב"ר פר' י,ז, ע' 80 במהד' תיאודור-אלבק).

---

13 המקור לתוספת האחרונה - סוכה נב,ע"א, שם דורשים פסוקים אלה בין "שבעה שמות יש לו ליצה"ר". העיון באפאראט לעיל עשוי אמנם להוכיח כי תוספת זו נגררה על-פי זכרון מקור זה ב(א) בלבד. שמואל קמחי בפירושו האליגורי נתפש להקבלה זו (אם כי אינו מביא בנוסחו תוספת זו!), ומבאר "עוף אחד" כיצר הרע על-פי הגמרא שם.

14 מן הסתם בשל הקרבת-עצמה על קידוש השם.

[המנונים]

(א)(ג)

שמים מה הם אומרים[1][15]: השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע.[16] יום ליום יביע אמר ולילה ללילה יחוה דעת[2] (תהלים יט,ב-ג).

(א)(ג)] אה(ג) | מה הם אומרים] ×: מה הן אומרין כ| השמים מספרים...] הד[3]כ: +אין אמר ואין דברים בלי נשמע קולם (שם שם,ד) א[4]

(ב)

שמים מה הם אומרים[1][15]: השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע (תהלים יט,ב).[16]

(ב)] (ב)בסק | מה הם אומרים] ×: מה רנה הם אומרים ג: מה שירה אומרים ס| השמים מספרים...] (ב)[5]סק[6]: +השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם (תהלים קיד, טז) ב[7]

(1) התבנית הלשונית הרגילה של כל ההמנונים בכה"י לאחר ציון אומר השירה: מה הם אומרים, מה הוא אומר,[15] מה היא אומרת,[15] לעתים - מה הן אומרות. בכ"י אחדים מקובל הכתיב: מהו אומר (דסלפ, לפעמים ה). ד גורס לעת"ק: מהן אומרים (לזכר ולנקבה; ההבחנה בין צורות זכר ונקבה, יחיד ורבים אינה קיימת תמיד בכה"י). ל משתמש פעם אחת אף בצורה מקוצרת: מהי. בכ"י אחדים שכיחים מאד ראשי התיבות מה"א כקיצור לכל המינים והגופים. (אגמס). וק גורסים לעתים: אומר, אומרת, אומרים בלבד. במהדורתנו לשון מלאה, והצורה המקוצרת מהו, על-פי המקורות הלשוניים הקדומים, מבלי להעיר על הנוסח הבלתי-עקיב שבכה"י.

(2) בדרך-כלל נהוג בכה"י ציטוט מלא של הכתובים, אך ברבים מהם רווח גם השימוש בקיצור וגו' בציטוט חלקי. בבוצ ציטוט מלא תמיד. בד ציטוט חלקי תמיד. בהזמסעק ציטוט מלא בדר"כ. בחכל ציטוט מלא וחלקי משמשים במידה שווה. ציון הקיצור בכ הוא: כוליה. א גורס בדר"כ: וגו', לעתים מביא רק חצאי פסוקים בלי ציון קיצור, ולפעמים קיצורי תיבות באמצע הפסוק: "כי מל' צב' כי נרצה עונה וגו'". בג ציטוט מלא או חלקי בדרך של ר"ת של התיבות המקוצרות. למשל המנון דגים: "קול ה' על המים אל היעמ"ר" [= הכבוד הרעים ה' על מים רבים], וכך אף בפ.

(3) ד אינו מפרש אמנם בשני הפסוקים, אלא מציין: השמים...אל וגו', ואין לדעת אם נתכוון גם לפסוק הסמוך, אך לפי שקרוב הוא לכ, יש לשער, שנתכוון לכך.

(4) ציטוט-יתר?

(5) נוסח (א)(ג) עשוי להיות מקורי יותר, לא רק משום שמצוי הוא בכה"י הקדומים יותר, כולל הגניזה (כ), ולא רק בגלל ההסכמה בין הקבוצות המנוגדות (א) - (ג), אלא לפי שהפסוק השני, הנעדר מנוסח (ב), מופיע בכה"י של (ב) בהמנון יום [-לילה], החסר ב(א)(ג). הדעת נותנת, שהמנון שמים פוצל ונוצר המנון יום באופן מלאכותי (על-פי תכנו של הפסוק השני, ההולם את ייחוסו המחודש). מכל מקום, יש להציג את שתי הנוסחאות, ולא להתייחס אליהן כאל וואריאנטות של כמות הציטוט, מה עוד שבמדרש נזכר רק הפסוק הראשון.

(6) סק מצטרפים ל(ב), אך העובדה, שאין בהם המנוני יום-לילה (להלן) כמו ב(א)(ג), בניגוד ל(ב), מוכיחה, שהצטרפות מקרית היא, הנובעת מן הסתם מהעתקה ממקורות, שהסתפקו בציטוט חלקי, או מקיצור, שנקטו סופרי סק עצמם.

(7) גרסה יחידאית. מן הסתם תוספת-חירוז מלאכותית.

---

15 תבנית ידועה בדרך כלל בלשון יחיד - מהו אומר - מן הספרות התנאית ומצוייה במשנה, בתוספתא, במדרשי הלכה ובברייתות שבתלמודים. על-פי-רוב משמשת היא (ביחיד) לצורך ציטוט הכתוב, ואין 'הוא' אלא הכתוב. דרך משל: קידושין ד,יד (בנערותו מהו אומר...בזקנותו מהו אומר); ידים ד,ח (וכשלקה מהו אומר); תוספתא סוטה י,ו (משמת מהו אומר). בברייתות שונות באה תבנית זו לא לצורך ציטוט הכתוב בלבד, אלא בעיקר לניסוח ברכות, תפילות ואמירות, כגון בר' כח,ע"ב; מה,ע"ב; נח,ע"א (אורח טוב מהו אומר), ר"ה ל,ע"ב ועוד. כדרך ציטוט דברי האומר ידועה התבנית מברייתת ארבעת הבנים בהגדה של פסח, שמקורה במכילתא בא,יח.

בלשון רבים מצוייה התבנית לעתים נדירות לצורך ציטוט דברי האומרים. השווה תענית ד,ח: "ומה היו אומרות" (בנות ירושלים); סוכה ד,ה: "בשעת פטירתן מה הן אומרין"; בר' מו,ע"ב: "מה הם אומרים בבית האבל".

16 כהמגונים רבים אחרים הכתוב כפשוטו מדבר על שירת השמים. אולם במדרשים אחדים דורשים את הפסוק במפורש לענין קילוס: "...כך ברא הקב"ה שמים וארץ שיהיו מקלסים אותו. מנין שנא' השמים מספרים כבוד אל. כיון שבא משה שיתק אותן. מנין שנא' האזינו השמים" (דב"ר פר' י,ב; ראה גם קה"ר ג,יד שם הנוסח " ג ז ר הקב"ה שיהיו השמים מקלסין אותו...". והשווה גם דב"ר שם,ד: "האזינו השמים א"ר יהושע דסיכנין מכאן אתה למד שיש לשמים פה ולב ואזן"). ובמדרש תהלים: "...בראן להיות מקלסין וקלסוהו שנא' השמים מספרים וגו'. וכשם שהשמים וכל אשר בהם מקלסין אותו..." (מזמור קמח,ה מהד' בובר, ווילנא, תרנ"א, ע' 538). ובמדרש מיסטי מאוחר יותר, השואב מספרות המרכבה (ראה שלום, MT, ע' 51): "ומנין שברא הקב"ה את השמים לענין שירה שנ' השמים מספרים כבוד אל וגו'" (א"ב דר"ע מהד' יעללינעק, נוסחא א', בית המדרש, ג, ע' 12). בשרידי תנחומא-ילמדנו, שפרסם לאחרונה א"א אורבך מתוך כ"י קמברידג': "ר' אלעזר הקפר אומר כשברא האלהים את השמים...ועשה להם פה לקלסו שנ' השמים מספרים כבוד אל וגו'" (קבץ על יד, ו (טז) (תשכ"ו), א, ע' 16). השווה גם להלן, הערות להמנון ארץ, מה שמובא בשם מדרש אבכיר.

(א)(ג)

ארץ[17] מה היא אומרת: לה' ארץ ומלואה תבל וישבי בה[18] (תהלים כד,א). מכנף הארץ זמרות שמענו צבי לצדיק ואמר רזי לי רזי לי אוי לי בגדים בגדו ובגד בגדים בגדו[19] (ישעיה כד,טז).

(א)(ג)] (א)מ(ג) | לה' הארץ...מכנף הארץ...] x: מכנף הארץ...לה' הארץ... כ: מכנף הארץ...ד(1): לה' הארץ... +כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה (שם שם,ב)(2) מכנף הארץ... ז: +...כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה (שם שם,ב) ח(3)

(ב)

ארץ[17] מה היא אומרת: לה' הארץ ומלואה תבל וישבי בה[18] (תהלים כד,א).

(ב)] גוספב(1)

(1) בכ, בן-קבוצתו הקדום של ד סדר הפסוקים משוכל; יתכן אפוא שבד השמטה של ההמשך. מכל מקום במקורות המדרשיים הרחבה רק לפסוק השני, כגרסת ד. קשה להניח, שהגרסה הכפולה מעשה הרכבה היא של נוסח (ב) ונוסח ד, אלא להיפך, מתקבל על הדעת, כי הגרסה המקורית בעלת שני הפסוקים התפצלה לנוסח (ב) ולד.

(2) תוספת נגררת של הפסוק הסמוך.

(3) כנ"ל, אך בשיבוש הסדר.

---

17 על שירת הארץ ללא קשר לפסוקי ההמנון בליקוט מספר הכבוד לר' יהודה החסיד, המובא בערוגת הבושם לר' אברהם ב"ר עזריאל, בשם מדרש ב"ר: "כת' בספר הכבוד אמרי' בבר' רב' למה נקרא שמה ארץ שרצתה לעשות רצון יוצרה, אמ' לה הקב"ה את הקדמת לעשות רצוני, חייך שאת מקדמת שירה קודם לשמים" (מהד' א"א אורבך, א, ירושלים, תרצ"ט, ע' 161). כפי שמעיר המהדיר שם אין למצוא את הסיפא בב"ר, אם כי הרישא והמשך הדרוש נמצאים במדרש (ע"ש). על קילוס הארץ בכפיפה אחת עם השמים על-יסוד כתוב אחר ראה במדרש תהלים, בהערה הקודמת.

18 להמנון זה אין הקבלה או הרחבה דרשנית במקורות מדרשיים. הפסוק נחרז בשם אומרו: לה' ה א ר ץ. השווה השיר שהלויים היו אומרים בביה"מ ביום ראשון (תמיד ז,ד; ר"ה לא,ע"א).

19 ההרחבה הסיפורית-דרשנית להמנון זה מקורה בדרשתו של בר קפרא בציפורי: "בקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח וסנחריב גוג ומגוג אמרה מידת הדין לפני הקב"ה רבש"ע ומה דוד מלך ישראל שאמר כמה שירות ותושבחות לפניך לא עשיתו משיח חזקיה שעשית לו כל הנסים הללו ולא אמר שירה לפניך תעשהו משיח לכך נסתתם מיד פתחה הארץ ואמרה לפניו רבש"ע אני אומרת לפניך שירה תחת צדיק זה ועשהו משיח פתחה ואמרה שירה לפניו שנאמר מכנף הארץ זמירות שמענו צבי לצדיק וגו' אמר שר העולם לפניו רבש"ע צביונו עשה לצדיק זה

יצתה בת קול ואמרה רזי לי רזי לי אמר נביא אוי לי אוי לי עד מתי יצתה בת קול ואמרה בוגדים בגדו ובגד בוגדים בגדו" (סנה׳ צד,ע"א). רישומה של דרשה זו ניכר אף שם בהמשך: "תנא משום רבי פפייס גנאי הוא לחזקיהו וסיעתו שלא אמרו שירה עד שפתחה הארץ ואמרה שירה שנאמר מכנף..." (ראה גם שהש"ר ד,ח). המאמר התמציתי בא"ב דר"ע מסתמך מן הסתם על הדרשה הנ"ל: "ומנין שמיום שברא הקב"ה את הארץ אומרת לפניו שירה, שנא׳ מכנף הארץ וגו׳" (מהד׳ יעללינעק, בית המדרש, ג, ע׳ 12).

מסורת דרשנית מעניינת, כפי הנראה מיסטית, כלולה בתשובת הגאונים המובאת בתוספות: "כתוב בתשובת הגאונים שאין בני א"י אומרים קדושה אלא בשבת דכתיב (ישעיה ו) גבי חיות שש כנפים לאחד וכל כנף הוא אומר שירה אחת ביום בששת ימי החול וכשיגיע שבת אומרי׳ החיות לפני המקום רבונו ש"ע אין לנו עוד כנף והקב"ה משיב להם יש לי עוד כנף אחד שאומר לפני שירה שנאמר מכנף..." (תוס׳ לסנה׳ לז,ע"ב, ד"ה מכנף הארץ; בגמרא שם נדרש הפסוק לעניין אחר; נרמז גם בפי׳ התפילות לר׳ אלעזר מוורמס, כ"י אוקספורד 1204, על מזמור שיר ליום השבת).

בשם מדרש אבכיר מובאת דרשה סיפורית אחרת הדורשת את הפסוק לעניין זמרת הארץ וכורכתה עם זמרת השמים: "למה"ד למלך שהיו לו שני שמשים והתחיל אחד מזמר ואחד בוכה...השמים מזמרים שנאמר השמים מספרים כבוד אל, והארץ בוכה, אמרה לפניו רבש"ע שמים וכל אשר עליהן נהנין מזיו שכינה ואין מלאך המות שולט בהן לפיכך הן מזמרין, אני שתלית מזוני בידי אחר וכל מה שעלי מלאך המות שולט בהן לפיכך אני בוכה. אמר לה הקב"ה אל תיראי אף את עתידה לזמר, שנאמר...וכתיב מכנף הארץ..." (רב פעלים לר׳ אברהם בן הגאון אליהו, ווארשא, תרנ"ד, ע׳ 133, מתוך ילק"ש רמז ד. וכן גם בליקוטי מדרש אבכיר של בובר, השחר יא (תרמ"ג), ע׳ 341).

במדרש אחר נדרש הפסוק לעניין שירת המתים בימות המשיח, ראה קה"ר א,ז (מהד׳ ווילנא ג,ע"ב).

מסורת מיסטית קדומה, כפי הנראה, דרשה פסוק זה לעניין שירתם היומית של המלאכים הממונים על חדרי גן עדן (וקשרה אותה לתיאור טיולו של הקב"ה בגן-עדן, ראה להלן, שירת התרנגול): "אמ׳ חכ׳ שלש מאות אלף וחמשים חדרים בגן עדן ובכל חדר מלאך ממונה וששה שלישים עליהם נוריאל בהריאל...וכל אחד נותן שירה בכל יום בגן עדן שנא׳ מכנף הארץ וגו׳" (נדפס לראשונה כמדרש מיסטי ספרדי אנונימי לשיה"ש ע"י פרידלנדר בתוך: תהלה למשה [החלק העברי של ספר היובל למ׳ שטיינשניידר], לפסיא, תרנ"ו, ע׳ 55-56).לאחרונה נתפרסם כולו וזוהה ע"י י׳ קאפח כפירושו של הרז"ה, זכריה הרופא, הוא יחיא בן סלימאן אלטביב בעל מדרש החפץ מתימן (תחילת המאה הט"ו). ראה: חמש מגילות...עם פירושים עתיקים, מהד׳ י׳ קאפח, ירושלים, תשכ"ב, ע׳ יג-טו, הטקסט - א׳ לד-לה. על שאיבתו של מדרש-פירוש זה ממיסטיקת המרכבה עמדו מרמורשטיין וליברמן, ראה מ"מ אצל שלום, JG, ע׳ 39, הערה 10).

(ב)

יום מהו אומר: יום ליום יביע אמר ולילה ללילה
יחוה דעה[20] (תהלים יט,ג).(1)

לילה מהו אומר: להגיד בבקר חסדך ואמונתך
בלילות[20] (תהלים צב,ג).(1)

מדבר מהו אומר: ישׂשום מדבר וציה ותגל ערבה ותפרח כחבצלת[21] (ישעיה לה,א).

(ב)] (ב): -א

מדבר] א: מדברות ו: חיות פ(2) | ישׂשום...] א: ישאו מדבר ועריו [חצרים תשב קדר ירנו ישבי סלע מראש הרים יצוחו][22] (ישעיה מב,יא) ט(3): +ישאו מדבר ועריו...ק(4)

(1) על האפשרות ששירת היום נוספה מתוך עריכה מלאכותית ע"י פיצול שירת השמים ראה שמים, הערה (5). שירת לילה הוספה ללא כל יסוד, מן הסתם כדי להשלים את הצמד, הנזכר כבר בשירת היום. ואכן בכ"י אוקספורד Opp. 740, שיש בו קונטמינציה של ק ו(ב), נרשמה רק שירת יום. אין גם הקבלות והרחבות דרשניות להמנונים עצמם.

(2) הכוונה ל'חיות השדה', עיין להלן. על-סמך השוואה לסדר ו, בן תת-קבוצתו של פ, שבו שירת מדבר(ות) לאחר שירת 'חית השדה', מסתבר שאין כאן אלא פסיחה, שבעטיה יוחסה שירת מדבר לאומר השירה הקודם לו.

(3) משולב בתוך הפירוש על שירת הארץ [כורך אף שירות נוספות? "וכן מדבר מה הוא אומר...אמר על דרך משל שהמדבר ישא שירה ויאמר הקיצו ורננו שכני עפר (ישעיה כו,יט) עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר (איוב ט,י)". ושמא בדרך הפירוש דרש אף שירות אלה]. ההשוואה עם המקורות המדרשיים (למטן) מצביעה על כך שרש"ק המיר כתוב בכתוב על-פי המקור הדרשני הכולל את שניהם. בחירתו בפסוק הבולט יותר במדרש מוכיחה דווקא את מהימנותה של הגרסה המקובלת.

(4) גרס כך לפי המדרש, או יתכן שס היה לפניו, כפי שנראה גם משירות אחרות, כגון גרסתו בשירת נהרות, ע"ש.

---

20 הכתובים נחרזים בשמות אומריהם. נראה, שהמנונים אלה נוספו מאוחר יותר, השווה ביקורת הנוסח לעיל.

21 השווה שהש"ר ב,א: "אני חבצלת השרון...ר' ברכיה אמר הפסוק הזה המדבר אמרו. אמר המדבר אני מדבר וחביב אני. שכל טובות שבעולם חבויין בי...ואני מרטיב מעשים טובים ואומר לפניו שירה. שנא' ישׂשום מדבר וציה". ובדרשה סיפורית יותר: "מי יתנני במדבר מלון אורחים ואעזבה את עמי היכן שהייתי מתקלס שנא' ישאו מדבר ועריו חצרים תשב קדר ירנו ישבי סלע. לנשיא שנכנס למדינה וראו אותו בני המדינה וברחו...נכנס לעיר חריבה וקדמו אותו והיו מקלסין אותו...כך כשבא הקב"ה לים ברח מלפניו...בא במדבר חרבה קידמה אותו וקילסה אותו שנא' ישאו מדבר...סלע. אמר: זו העיר טובה לי מכל המדינות בה אני בונה כנסיה ודר בתוכה התחילו שמחים שהקב"ה בתוכם שנא' ישׂשום מדבר וציה" (במד"ר פר' א,ב; השווה גם תנחומא במדבר, ב, מהד' בובר ע' 4 וההערות שם).

לויתן[23](1) מהו אומר: הודו לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו[24] (תהלים קיח,א).
דגים[26] מה הם אומרים: קול ה׳ על המים אל הכבוד הרעים ה׳ על מים רבים[27]
(תהלים כט,ג).

הודו...] x: +על ישראל(2) כ| דגים] x: דגין כ(3)

(1) גלוסה בערבית משורבבת בין השיטין בכ: סמכה יוקאל אלחות אלדי כול אלדוני עליה (דג המכונה אלחות שכל העולם עליו).[25]
(2) טבטולוגיה שבאשגרה על-פי הכתוב הזהה למחצה: ויענו בהלל ובהודת לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו על ישראל (עז׳ ג,יא).
(3) גלוסה בערבית משורבבת בין השיטין: אסמך כולהום (הדגים כולם).

---

22 השווה המאמר השני המובא בהערה הקודמת.

23 על פי מקומו הכוונה לדג. על זיהויו ראה I. Löw, Aramäische Lurchnamen (In: Festschrift zu Hermann Cohens 70 Geburtstag, 1912, p. 338-340); L. Lewysohn, Die Zoologie des Talmuds, Frankfurt a.M., 1858, no. 178-179.

24 פשוטו של הכתוב שיר הלל הוא לבורא, אך פשר ייחוסו ללויתן אינו ברור.

25 השווה מדרש כונן: "יום חמישי נטל הקב"ה אור ומים וברא מהן לויתן ואשתו וכל דגי הים ותלה כל העולם כולו על סנפיריו של לויתן" (מהד׳ יעללינעק, בית המדרש ב, ע׳ 26; על כך העיר כבר G. Dawidowicz בדיסרטציה שלו על כ"י כ, ראה תיאור כה"י לעיל) וכיו"ב גם במדרש עשרת הדברות (בית המדרש א, ע׳ 63).

26 על שבח דגים:"תניא ר׳ יהודה אומר משום ר"ע...בחמישי היו אומרים [הלויים בבית המקדש] הרנינו לא׳ עוזנו על שם שברא עופות ו ד ג י ם לשבח לשמו" (ר"ה לא,ע"א). בפ"ש אומרת המנון זה (הרנינו לא׳) בהמה גסה טמאה (ראה להלן).

27 לא מצאנו שדגים אומרים כתוב זה. לעומת זאת אומרים דגים פסוק אחר בדרשה שבתלמוד: "ר׳ נתן אומר ואמת ה׳ לעולם דגים שבים אמרוהו כדרב הונא, דאמר רב הונא...וכדדרש רבה בר מרי...אמר לו הקב"ה לשר של ים פלוט אותן ליבשה...באותה שעה פתחו דגים של ים ואמרו ואמת ה׳ לעולם" (פס׳ קיח,ע"ב).

(א)(ב)

ימים(1)[28] מה הם אומרים: מקולות מים רבים אדירים משברי ים אדיר במרום ה׳[29] (תהלים צג,ד).

(א)(ב)] (א)(2) בגמספ

(ג)

מים(1)[28] מה הם אומרים: מקולות מים רבים אדירים משברי ים אדיר במרום ה׳[29] (תהלים צג,ד) ✱

(ג)] דכ(3) ו(4)| ✱] ים מה הן אומ׳ ירעם הים ומלואו תבל ויושבי בה (תה׳ צח,ז) כא✱(5)

(1) החילוף מים/ימים חילוף קל-ערך הוא. בשירה עצמה מופיעות בכתוב שתי המלים מים-ים ואף במדרשים למטן משמשות הן במובן אחד. מכל מקום נשמרה גרסת ׳ימים׳ ב(ג). ב(ב), להלן, כלולה שירת מים שונה מלבד שירת ימים, ללא קשר למקורות הדרשניים של ימים/מים כאן.

(2) בגוף פ"ש שבראש ק ׳המים׳ אומרות...אך בפירוש ׳ימים׳.

(3) מעל תיבת מים רשם מוסיף הגלוסות בערבית: אלמא.

(4) בו, כמו בכל (ב) שירת מים לחוד (בכ"י פרוע-סדר זה מופיעה עוד לפני שירת ימים הנ"ל), ומן הסתם אין ׳מים׳ כאן אלא שיבוש של ׳ימים׳, כפי שגם מסתבר מהגרסה ׳ימים׳, כדין, בבן תת-קבוצתו פ.

(5) המגיה הוסיף ׳ים׳ אף בשולי רשימת ה׳סימן׳ קודם לכן, ושרבב תיבת ׳ים׳ בגוף הטקסט, לאחר שירת מים עם סימן השלמה, ובשוליים השלים את ההמנון. אין ספק שהשלמה פרטית היא משל המגיה, שהוסיף ושרבב אף המנונים אחרים בלתי-ידועים, הנחרזים תמיד בשם אומריהם. מן הסתם הכיר את שתי הגרסאות מים/ימים להמנון המקובל, ולפי שמצא ׳מים׳ בכה"י שלפניו, הוסיף ׳ים׳ מדעתו, וחרז כתוב שיש בו הוראה קרובה לקילוס.

---

28 על קילוס הים או המים ללא קשר להמנון שבפ"ש מקור מעניין ביותר בירושלמי, שיש לו נימה מאגית או מיסטית מעשית: "רבי חייהבר אבא אזל לצור ואשכח לרבי מנא בר תנחום שהתיר תורמוסין שלהן אתא גביה רבי יוחנן א"ל מה מעשה אירע לידך א"ל אשכחית לרבי מנא בר תנחום...א"ל ולא פגעת ביה א"ל אדם גדול הוא והוא יודע למתק את הים הגדול. אמר לו לאו בני, חשבון מים הוא יודע ובשעה שהמים מקלסין את בוראן הן מתמתקין...א"ר יוסי בי רבי בון חשבון גדול הוא. ר׳ זכאי דאלכסנדריאה הוה ידע לה ואילו בעית ילפתה מיניה" (ירו׳ ע"ז פ"ב,ה"ח).

בתלמודים נזכר פעמים אחדות "שר של ים", ראה ב"ב עד,ע"ב; גטין סח,ע"ב; ירו׳ סנה׳ פ"ז,ה"יג.

בכל המקורות והמקבילות להרחבות הדרשניות של ההמנון (להלן, בהערה הבאה) אין אבחנה בין ׳מים׳ ל׳ימים׳ והם משמשים בערבוביה.

29 להמנון זה הרחבות דרשניות רבות במקורות מדרשיים. הבולטת שבהן היא הדרשה הסיפורית-אגדתית על הכתוב עצמו במדרש תהלים: "מעשה באדרינוס קיסר [ב"מעשיות" מהד׳ גסטר: אלכסנדר הגדול] שביקש לעמוד על סופו של אדריאס [בכ"י אחרים: אוקינוס; כאן המילה היוונית], נטל חבלים והיה משלשל שלש שנים ומחצה, שמע בת קול שאמרה כלה אדריאנוס [צ"ל: אדריאס]. עוד ביקש לשמוע מה המים מקלסין להקב"ה ועשה תיבות של זכוכית ונתן בני אדם לתוכן ושלשלן לאוקיינוס, ועלו ואמרו כך שמענו לאוקיינוס

מקלס להקב"ה אדיר במרום ה׳ (מזמור צג,ד, מהד׳ בובר ע׳ 415-416; ילק"ש לתה׳ שם, רמז תתמח; בראשית רבתי, מהד׳ אלבק, ירושלים, ת"ש, ע׳14).

גם דרשן מפורסם מאמוראי א"י, הדורש את הרישא של הכתוב לעניין קילוס המים, מביא את הסיפא של הכתוב כהמנון המים גופו: "ר׳ אבא בר כהנא בשם ר׳ לוי...כך מתחילת בריית העולם לא היה קילוסו שלהקב"ה עולה אלא מן המים. ה"ה מקולות מים אדירים וגו׳ ו מ ה ה י ו א ו מ ר י ם א ד י ר ב מ ר ו ם ה ׳, אמר הקב"ה ומה אלו שאין להם לא פה ולא דיבור מקלסין אותי, לכשנברא אדם אתמהא על אחת כמה וכמה" (ב"ר פר׳ ה,א, מהד׳ תיאודור-אלבק, ע׳ 32 וע"ש המקבילות השווה גם סודי רזייא לר׳ אלעזר מוורמס, כ"י המוזיאון הבריטי Add. 27199, דף 11ב). [בכ"י ירושלים 8°1779, פירוש אגדות בדרך פילוסופית, ספרד, מאה ט"ו, מפורש מאמר זה בדרך רציונאלית: "יש להקשות היאך אמרו לא היה קילוסו של הקב"ה אלא מן המים שהרי אמ׳ הכתו׳ הללו שמי השמים וכו׳ עץ פרי וכו׳ שכל ברואיו מקלסין אותו. ונאמ׳ כי אעפ"י שאלו בהתמיד פעולותיהם אשר נטבע בהם הם עובדים אותו...אבל אין להכיר מהם בהכרח שיש מנהיג כי אפש׳ שנא׳ עולם כמנהגו נוהג. אבל המים שהם בהפך טבעם כי טבע הקל להקף את הכבד מכל צדדיו והמים מכסי׳ הארץ יורו כי היה זה בהשגחתו וע"כ לא היה קילוסו אלא מן המים...ולזה הביאו ראיה מפסוק מקולות מים רבים כי מי שעושין לו הפך הדין הוא צועק חמס ונותן קולות... אינם עושין זה ללא סבה אלא שאדירים משברי ים שברון אחר שברון ואת׳ מי הכריחם הם עונין ואומרין אדיר במרום ה׳. ויש לו יכולת לעשות בברואיו כרצונו. וכן אלו בהכרח מקלסין אותו בהיותם אלמים ואין להם שכל זולת הטבע שהוטבע בהם" (1ב-2א)].

ועוד במדרש תהלים: "אמר ר׳ איבו למלך שמלך תחילה, עמד לגיון אחד אמר לו הימנון...כך כיון שמלך הקב"ה בעולמו אמרו המים תחילה הימנון שנאמר מקולות מים רבים" (מזמור צג,ב, מהד׳ בובר ע׳ 413-414; מובא גם בילק"ש תה׳ רמז תתמז). ובמדרש המיסטי א"ב דר"ע: "ומנין שאף ימים ונהרות אומרים שירה שנ׳ מקולות מים רבים" (מהד׳ יעללינעק, בית-המדרש ג, ע׳ 13). במדרש אחר: "וכן ברא המים ביום ג׳ שכינסן מעל הארץ ומשם קילוסו עולה שנאמר מקולות מים...במרום ה׳" (שמו"ר פר׳ יז,א). בשרידי תנחומא-ילמדנו, שפרסם לאחרונה א"א אורבך מתוך כ"י קמברידז׳: "כמלך בנה בירה ומכללה. כך הקב"ה בנה שמים וארץ...בנה בהן עליות...והעליות מלאות מים ומקלסין לאלהים, שנ׳ מקולות מים רבים" (קבץ על יד ו(טז) (תשכ"ו), ע׳ 16).

המנון או המנונים אלה כלולים אף בדרשנות שונה, שנתפתחה בחוג ספרות ההיכלות ונתגלגלה בשינויי לבוש לאוספים מדרשיים מאוחרים יותר (הדים קלושים לה אף במקורות קדומים). דרשנות זו כרוכה בעניין ההפרדה בין המים העליונים והמים התחתוניים (השווה ב"ר פר׳ ה,ד, מהד׳ תיאודור ע׳ 34). מקורה הקדום בסדר רבה דבראשית, השואב מספרות ההיכלות: "מלמד שבשעה שפלג הקב"ה את המים מהם לקח למטה ומהם לקח למעלה. המים שלקח למעלה היו שמחים ואומרים אשרינו שיש לנו להיות קרובים אצל בוראינו...ונותנים בכל יום קלוס ושבח ומכתירין הדר...שנאמר מקהלות [צ"ל: מקולות] מים רבים וגו׳ ואותו המים שלקח [מ?]למעלה למטה היו צועקים ובוכים אוי לנו שלא זכינו לעלות לרקיע ולהיות קרובים לבוראינו ולקלס עם חברינו...ולבסוף העזו

פניהם ובקעו תהומות...עד שגער בהם המקום וכבשם תחת רגליו" (סדר רבא דבראשית מהד' ורטהימר, בתי מדרשות א, סי' יז, ע' כח). התימה שונה לעלילה דרשנית זו באוספים מאוחרים יותר, שם מפוצל הכתוב לשנים, ראשו הינו המנון המים התחתונים וסופו המנון המים העליונים, כפי שמתחוור מן הנוסח הטוב ביותר, כפי הנראה, שבבראשית רבתי: הקב"ה לא גער במים שלמטה אלא "אמר להם הואיל ועשיתם כך לכבודי אין רשות למים העליונים לומר שירה עד שיטלו רשות מכם שנאמר מקולות מים רבים, אל תקרא מקולות אלא מקול שירה שאומרים מים רבים...אח"כ נוטלים מים העליונים רשות ואומרים אדיר במרום ה'" (מהד' אלבק, ע' 34). נוסח דומה לבראשית רבתי גם במדרש הגדול ברא' א,ו (מהד' מרגליות, ירושלים, תש"ז, ע' כז) ובמדרשים מאוחרים אחרים (ע"ש בהערות. כך אף במדרש עשרת הדברות ששאב ממקורות מיסטיים דומים למקורותיו של סדר רבה דבראשית, וזהו כנראה הנוסח השלם). תלות מקבילה שבין שירת מלאכי השרת למעלה ושירת ישראל למטה כבר בברייתא שבחולין צא, ע"ב ובספרי האזינו, מהד' איש שלום, ווינא, תרכ"ד, פי' שו, קלב ע"ב. ובצורה מפורשת בסדר רבה דבראשית, מהד' ורטהימר סי' מז, וכן בתפלת כתר נורא (מרכבה שלמה, מהד' מוסאיוב, ח,ע"א).

נהרות[30] מה הם אומרים: נהרות ימחאו כף יחד הרים ירננו[31] (תהלים צח,ח).*

מעינות מה הם אומרים: ושרים כחללים כל מעיני בך[33] (תהלים פז,ז). **

נהרות ימחאו...] x: +ושרים כחללים כל מעיני בך (תה' פז,ז) ב(1): +נשאו נהרות קולם ישאו נהרות דכים[32] (תהלים צג,ג) סק(2) | *] שאר נהרות מה הם אומרים: וידבר שלשת אלפים משל ויהי שירו חמשה ואלף (מלכים א ה,יב) ר(3) | מעינות] x: שאר מעיינות פ| ושרים...] x: יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו (תהלים קד,לא) ב(4): שאני אומרת אני מושלת עליך [!] שלשת אלפים מ(ו)של(5) וידבר שלשת אלפים משל ויהי שירו חמשה ואלף (מ"א ה,יב) פ(6) | **] תהומות מה הן אומ' תהום אל תהום קורא לקול צנוריך[34] (תהלים מב,ח) כא(7)

(1) ב, שכל השירות הסמוכות לשירת נהרות נשתבשו בו עקב שיכולים, פסיחות וערבוב, כורך כאן גם את שירת המעינות (להלן), בעוד שמעינות, הבאים בו לפני נהרות, שירתם שירת 'אלים' שבב גופו.

(2) מן הסתם נוסף בידי שמואל קמחי על-פי המדרש בב"ר (עיין למטן), והובא ממנו (או על-פי המדרש) על-ידי ק. השווה מדבר.

(3) על-פי פ, המוסר את גרסת תת-הקבוצה בדייקנות יתר צ"ל שירת 'שאר מעיינות', לפי ששירת מעינות חסרה בו; השווה גרסת פ שם. הפסוק נזכר במדרש דוד והצפרדע בראש פ"ש, ע"ש, וגרסת פ, להלן, אמנם מאשרת שנתגלגל משם בשיבושי העתקה.

(4) שיבוש. השירה המקובלת נשתרבבה בשירת הנהרות, ראה (1). שירה זו - שירת שרצים היא בגרסה המקובלת, ואין כאן אלא שיכול.

(5) השווה מדרש דוד והצפרדע בראש פ"ש: "ולא עוד אלא כל שירה שאנכי [נ"א: אני] אומרת אנכי [נ"א: אני] מושלת עליו [נ"א: עליה, ב: עליך (!)] שלשת אלפים משל שנ' וידבר שלשת אלפים וגו'". ברור שאין כאן אלא גלגול של קטע זה, שהובא שלא במקומו ויוחס כהמנון למעינות בטעות.

(6) גלגולו של קטע קטן זה מתוך מדרש דוד והצפרדע לפ ולו מורה, שמדרש זה, החסר בכל כה"י של (ב), היה כלול ביסוד נוסח (ב), אך אבד בגלגולי מסירתו. והשווה אף שירת צב, כגלגול שירת הצפרדע, בו להלן, והערה (2) למדרש דוד והצפרדע, ע' 25.

(7) גרסה יחידאית, כרוב השלמות השוליים של כ. הירוזה מחשידה כתוספת פרטית, אך ראה ההקבלה בתלמוד (למטן). שמא הוסיף המגיה על-פי מקור זה.

---

30 על שירת נהרות הכרוכה בשירת ימים ראה בא"ב דר"ע, מהד' יעללינעק, בית המדרש ג, ע' 13, עיין בהערה הקודמת. על קילוס הנהרות הנדרש על סמך כתוב אחר ראה בהערה 32 להלן.

על דו-שיח בין התנא פנחס בן יאיר וגינאי הנהר עיין חולין ז,ע"א: "...פנחס בן יאיר הוה קאזיל לפדיון שבויין פגע ביה בגינאי נהרא אמר ליה גינאי חלוק לי מימך ואעבור בך אמר ליה אתה הולך לעשות רצון קונך ואני הולך לעשות רצון קוני אתה ספק עושה ספק אי אתה עושה אני ודאי עושה" וגו'. וע"ש הערת התוספות: "שמא שר של ים השיב לו כך אי נמי רבי פנחס היה מחשבי בלבו שלכך היה מניח מלחלוק לו".

31 כתוב נחרז בשם אומרו, ופשוטו מצייר שבחם של נהרות. לא מצאנו מקורות דרשניים לו, אך השווה מדרש תהלים לפסוק.

32 נוסף על-פי המדרש: "אמר ר׳ לוי המים היו אומרים אילו לאלו נלך ונעשה [קילוסין] (כך בשלושה כ"י, אך בכ"י המוזיאון הבריטי, שהפנים מיוסד עליו: קיליפסין, ציווי ביוונית. תיאודור סומך ידו על גרסה זו) שלהקב"ה ה"ה נשאו נהרות וגו׳" (ב"ר פר׳ ה,ג, מהד׳ תיאודור-אלבק ע׳ 33). [על-פי ההמשך, וכן על-פי גרסת פסי"ר, ע"ש בהערות, נראה שהגרסה קילוסין אמנם אינה אלא שיבוש, אך מסתבר, שכה"י הנ"ל מבוססים על גרסה זו (הבאה גם בדפוסים)].

33 הכתוב נדרש לענין שירה ונכרכת בדרשנות באר [=מעיין], אך לא כשירת מעיינות במפורש: "אמר רב יהודה בר סימון בשם ר׳ מאיר כשם שהבאר נובע מים חדשים בכל שעה, כך ישראל אומרים שירה חדשה בכל שעה" (מדרש תהלים לפסוק, מהד׳ בובר ע׳ 380 ומקבילות בילק"ש ועוד).

34 השווה תענית כה,ע"ב: "א"ר אלעזר כשמנסכין את המים בחג תהום אומר לחברו אבע מימיך קול שני ריעים אני שומע שנאמר תהום אל תהום קורא לקול צינוריך וגו׳ אמר רבה לדידי חזי לי האי רידיא דמי לעיגלא... וקיימא בין תהומא תתאה לתהומא עילאה...". וראה רש"י ליומא ריש כא,ע"א (ד"ה ויש אומרים אף רידייא): "מלאך הממונה על השקות הארץ ממטר השמים ממעל ומן התהום מתחת וקורא להן שנאמר תהום אל תהום...".

שרצים מה הם אומרים: יהי כבוד ה׳ לעולם ישמח ה׳ במעשיו[35] (תהלים קד,לא). *

אלים[36] שבשרצים מה הם אומרים: ישמח ישראל בעשיו בני ציון יגילו במלכם (תהלים קמט,ב).

שרצים] ×(1): -ופ| יהיה כבוד...] ×: ישמח ישראל בעשיו בני ציון יגילו במלכם (תה׳ קמט,ב) ב(2)| *] דגים שבשרצים מה הן אומרין: אשתך כגפן פריה בירכתי ביתך בניך כשתילי זיתים סביב לשלחנך[37] (תהלים קכח,ג) כ*(3): רשע שבשרצים מהו אומר: אשתך...ך(4)| אלים שבשרצים] אמ: אלם(5) שב[ש]רצים(6) כ: אילים שבשרצים הטק: אלמים[37א] שבשרצים ס: אלים בג: -דופ| ישמח...] ×: יהי כבוד ה׳ לעולם ישמח ה׳ במעשיו (תה׳ קד,לא) ב(2)

(1) בכ גלוסה בערבית משורבבת בין השיטין: דוד אחמר יכול [=יאכול] אדקיק (תולעת אדומה אוכלת קמח).

(2) שיבול בין המנוני שרצים ואלים שבשרצים, הדומים זה לזה.

(3) בגוף כה"י שרבב המגיה לאחר המנון שרצים ׳דגים׳ (תוך כדי גרוד ה"א של סוף תיבת ׳כוליה׳ והפיכתה לדל"ת, ראה העתקת כ בראש המהדורה [12ב] ש׳ 10) והוסיף בשוליים העליונים דגים שבשרצים וכו׳, וכנראה גם רשם סימן הגהה מעל תיבת דגים בגוף הטקסט; כן הוסיף אף בפירוט הכותרת בעמוד הקודם מעל רשימתו של הסופר "אלים שרצים" - "שרצים דגים שבשרצים ואילם שבשרצים". המגיה מוסיף עוד: "יש אומ׳ שכך אומרת [!] בני מרבים מכל הבריות[37]", ניסוח, שיש בו כדי לרמוז על מקובלות של המנון, שהמגיה יודע אפילו שתי גרסאות שלו. מכל מקום, ההמנון איננו נחרז בשם אומרו, כרוב הוספותיו של מגיה כ, וכמו כן מופיע הוא במקורות נוספים, לפיכך יתכן שאיננו הגהה דרשנית פרטית. השווה גם גרסת "אילם שבמים" [=אלים שבשרצים] בכ"י אוקספורד Opp. 740.

(4) בר רק שירת רשע שבשרצים ואין שירת אלים שבשרצים. המנון רשע שבשרצים גם בכ"י אמשטרדם משנת תע"ח, וכך נוסח שירת אלים שבשרצים בדפוס מנטובה, תכ"א.

(5) האל"ף מנוקדת צירי בניקוד עליון, ומורה על משמעות אילים. השווה למטן, הערה 36.

(6) השי"ן הושלמה בידי המגיה.

---

35 מקור ייחוסו של כתוב זה לשירת שרצים איננו ברור. בתלמוד מיוחסת אמירה זו לשר העולם, לפי דרשתו של ר׳ חנינא בר פפא: "יהי כבוד ה׳ לעולם...במעשיו פסוק זה שר העולם אמרו בשעה שאמר הקב"ה למינהו באילנות נשאו דשאים קל וחומר בעצמן...פתח שר העולם ואמר יהי כבוד ה׳...במעשיו" (חולין ס,ע"א). [יעב"ץ בנוסח פ"ש שבסידורו שינה אמנם את אומר ההמנון הנ"ל משרצים לדשאים (!) ואף העיר בפירוש: "זו הנוסחה חידשתי מלבי ע"פ הגמרא". בעקבותיו אף כ"י המוזיאון הבריטי, גסטר 1047, שהידר והוסיף שם שירת ׳שר העולם׳ כנ"ל ואף צירף לו שירה נוספת "נער הייתי גם זקנתי" (תה׳ לז,כה), על-פי דברי ר׳ יוחנן ביבמות טז,ע"ב].

אולי יש לתת את הדעת להקבלה של המנון זה בתיאור המעמד האנגלולוגי בשבת בראשית שבסדר רבה דבראשית, מהד׳ ורטהימר, סי׳ ט"ו (על הקבלת מעמד זה לפ"ש עיין במבוא א, פרק ז, שם גם הטקסט השלם), במקום, שהוא משולב

בין המנוניהם של שרי הנבראים, כשירת מלאכי השרת ותשובת השרים עליה.

36 נראה, שאין הכוונה למלה הארמית אַלִים, לומר תקיף, חזק, השכיחה בתרגומים (עיין J. Levy, Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim, Leipzig, 1867, I, p. 32) ובתלמוד (עיין לוי, J. Levy, Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim[2], Berlin-Wien, 1924, I, p. 87), אם כי הוראתה תואמת יפה את הקשרה, שהרי לשון רבים 'מה הם אומרים' שבכל כה"י מפריכה סברה זו. על כרחך אתה אומר, שלשון זו מורה על הניקוד אֵלִים (השווה הניקוד הבבלי בכ), אֵילִים (גרסאות הסק), רבים של איל. והרי גם לחיבה זו מלשון המקרא הוראה דומה העשוייה לתאום יפה את הניסוח שבפ"ש. השווה אילי מואב (שמות טו,טו) אילי הארץ (הושע יז,יג ועוד; ובכתיב חסר כמו בפ"ש: שם לב,כא) ועוד, בהוראת ראש, מנהיג החזק ב-. ראה קיהלר L. Koehler-W. Baumgartner, Lexicon in vetris Testamenti Libros, I, Leiden, 1953, p. 37. השווה דברי רד"ק בס' השרשים, ערך איל, המבאר אילי הארץ (יחז' יז,יג) "תקיפי הארץ", ועומד גם על הכתיב ביו"ד וללא יו"ד. עיין גם מילון ב"י, ב, ע' 180; ראה גם ערך אול שם, ע' 99, הערה 4.

37 תוספות אלו מקורן בפריונם של השרצים (השווה פדר"א ט; פדר"כ י, מהד' בובר פה ע"ב; שמו"ר פר' א,ח ועוד). כבר במקרא משמש השרש 'שרץ' בהוראת התרבות גדולה (ברא' ט,ז וכיו"ב).

37א השווה הדרשה על "מי כמכה באלם ה' - מי כמוכה באילמים ה'" (מכילתא דרשב"י בשלח טו,א ועוד, עיין כשר, תורה שלמה, יד, ע' 132 על הפסוק).

(א)(ב)

שמש[38] מהו אומר: קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח(1)[39] (ישעיה ס,א).

ירח[40] מהו אומר: כי עמך מקור חיים באורך נראה אור(1)[39] (תהלים לו,י).

(א)(ב)] (א)(ב)ב| קומי...] ×: +...שמש ירח עמד זבלה לאורך חציך יהלכו לנגה ברק חניתך[41] (חבקוק ג,יא) טק(2)| כי עמך...] ×: +...עשה ירח למועדים שמש ידע מבואו (תהלים קד,יט) ט(3): +עשה ירח למועדים...ק(4)

(ג)

שמש[38] מהו אומר: כי עמך מקור חיים באורך נראה אור(1)[39] (תהלים לו,י).

ירח[40] מהו אומר: קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח(1)[39] (ישעיה ס,א).

(ג)] דכ(5)

(1) ההבדל בין שתי המסורות אינו אלא חילוף בין צמד השירות לבין עצמו, שעשוי היה לנבוע משיכול באחד מכה"י הראשונים; מכל מקום ההבדל נשמר בעקיבות בשלושת הקבוצות. תוכן המנוני השמש והירח דומה מאד, ושני הפסוקים נכרכים יחד במדרש אחד (ראה למטן).

(2) אין ספק שרש"ק הוסיף על-סמך המדרש (למטן) וק, כדרכו, העתיק ממנו. זה הכלל: כל שיש לו סימוכין במדרש והוא גרסה בודדת של ט [או שהועבר גם לק] בניגוד לאה אינו מהימן. בק חסרה שירת שמש בגוף פ"ש אך נכללת היא בפירוש.

(3) פסוק נהרז, השווה הערה (2).

(4) ק העתיק מט את התוספת בלבד, ללא ההמנון המקובל ב(א).

(5) אחד המגיהים הוסיף תרגום ערבי מעל שמש:שמס; מעל תיבת ירח:קמר.

---

38 על קילוסו של השמש דורשים בספרות המדרשית על יסוד כתובים אחרים: "משעה שהשמש זורח עד שהוא שוקע, אין קלוסו של הקב"ה פוסק מפיו, שנאמר ממזרח שמש עד מבואו מהולל שם ה' וכן אתה מוצא בשעה שעשה יהושע מלחמה בגבעון, מה כתיב שם...שמש בגבעון דום, בקש יהושע לשתק את החמה, לא אמר לו שמש בגבעון עמוד, אלא דום, למה אמר דום, שבכל שעה שהוא הולך הוא מקלס להקב"ה, וכן זמן שהוא מקלס יש בו כח להלך...א"ל ומי יאמר קילוסו של הקב"ה, א"ל דום אתה ואני אומר קילוסו של הקב"ה שנאמר אז ידבר יהושע ואין אז אלא שירה... (תנחומא אחרי מות יד, מהד' בובר ע' 68; מובא גם בילק"ש יהושע רמז כב). זהו המקור להערתו של רש"י לע"ז כה,ע"א, ד"ה וידום השמש. פרפרזה של מדרש זה מצוייה אף בזהר חדש, ברא' כג,ע"א. התרגום הארמי לשה"ש א,א מיוסד כנראה על מדרש זה, אלא שבו נכרך גם הירח, כדין הטקסט המקראי: "שירתא חמישאה אמר יהושע בר נון כד אגח קרבא בגבעון וקמו ליה שימשא וסיהרא תלתין ושית שעין ופסקו מלמימר שירתא פתח פומיה איהו ואמר שירתא דהכדין כתיב בכן ישבח יהושע קדם ה'". והשווה גם קה"ר ג,יד: "...כך גזר הקב"ה על השמש והירח שיהיו מקלסין אותו שנאמר ממזרח שמש...עמד יהושע תלמידו ושיתקן. שנאמר שמש בגבעון

דום..." (מובא בשם קה"ר גם בילקוט המכירי יט,ב, מהד' בובר, ע' 124).

נוסחי המנונים אחרים של השמש בהרחבה תיאורית בזהר ח"ב קצו, ע"א, בהקשר לתיאור טיול הקב"ה בגן עדן (ראה להלן, תרנגול): "בשעתא דשמשא נפיק ביממא ישראל נטלי שירתא לתתא ושמשא לעיל דכתיב ייראוך עם שמש. בשעתא דנטיל שמש בגלגלוי פתח קל נעימותא ואמר שירתא. מאי שירתא קאמרי הודו לה' קראו בשמו וגו' שירו לו זמרו לו וגו'. וישראל משבחין להקב"ה ביממא עם שמשא...א"ר אלעזר אלמלא דבני עלמא אטימין לבא וסתימין עיינין לא יכלין למיקם מקל נעימותא דגלגלא דשמשא כד נטיל ומשבח קמי קב"ה" [זהו המקור לנוסחי שירות השמש בכ"י המוזיאון הבריטי, גסטר 1047].

39 לא מצינו הרחבה דרשנית לכתובים אלה כהמנוני המאורות. תוכנם נחרז בשם אומריהם בשל האור ה"גנוז" בשניהם. עם זאת יש לתת את הדעת למקורות מדרשיים רבים, שבהם כורכים את שני הפסוקים הללו יחד, ובחלק מהם כרוכים גם המאורות במפורש. בצורה בולטת במיוחד בסדר אליהו זוטא פ' כא, מהד' איש שלום, ווינא, תרס"ד, ע' 33-34. השווה גם פסד"כ פ' כא, מהד' בובר, ליק, 1868, קמד ע"א-ע"ב (שני הפסוקים אך ללא קשר למאורות; ע"ש גם מקבילות נוספות).

ישעיה ס,א נדרש לעניין המאורות במקומות רבים, למשל, ב"ר ו,ג, מהד' תיאודור-אלבק ע' 43. תהלים לו,י לעניין המאורות במדרש תהלים על הפסוק, מהד' בובר ע' 251 (השווה גם פסד"כ, מהד' בובר קמה ע"א).

40 על קילוסו של הירח השווה תרגום שה"ש א,א וקה"ר ג,יד המובאים בהערה 38 ועיין בהערה הבאה.

41 השווה הציור האגדי הנרקם סביב כתוב זה במדרש הלכה המובא בתלמוד: "דרש רבא ואמרי ליה אמר רבי יצחק מאי דכתיב שמש ירח עמד זבולה... מלמד שעלו שמש וירח מרקיע לזבול ואמרו לפניו רבונו של עולם אם אתה עושה דין לבן עמרם אנו מאירים ואם לאו אין אנו מאירים באותה שעה ירא בהן חיצים וחניתות אמר להם...ובכל יום יורין בהן חיצין וחניתות ומאירין שנא' לאור חיציך יהלכו וגו' (נד' לט,ע"ב; בקיצור, בשם רבא גם בסנה' קי,ע"א). ואריאציה של מדרש זה במדרשים ובאוספים רבים, הקדום שבהם - ויק"ר: רב אמר בשעה שגלגל חמה ולבנה נכנסין ליטול רשות מלפני הקב"ה עיניהן כהות מזיו השכינה ומבקשין לצאת להאיר לעולם ואינן רואין כלום. ומה הקב"ה עושה להן, מיירא לפניהם חצין ומהלכין לאורן, הה"ד שמש ירח עמד זבולה לאור חציך יהלכו (פר' לא,ט, מהד' מרגליות ע' תשכט. ע"ש בהערות על המקבילות במדרש תה', מדרש הגדול, ילקוט מכירי, ילק"ש).

לכל הדרשות הללו אין קשר לשירה והלל. אולם בפירוש לשה"ש בערבית, המיוחס לרס"ג, מקדימים למדרש שבתלמוד ציור נוסף, שבו נדרש הפסוק לעניין קילוס, וכל העניין כרוך ב ש ב ח ם של השמש והירח: "ואעלא מן ד'אלך אן אלשמס ואלקמר לא יקנעהם ד'אלך אלתסביח מע אל כוכאכב, אלא ינפרדו גמיעא פי אלסמע אלת'אלת'לה...אד'י אכמלו מן תסביחהם רגעו רכעו וצלו יסבחו ללכ'אלק, פיכ'רג להם מן ענדה צ'יא אכ'ר מת'ל אלברק, פיכ'רג אלשמס ואלקמר פי צ'ואה לקולה שמש ירח עמד זבולה..." [תרגום עברי:

כוכבים[42] מה הם אומרים: והמשכלים יזהרו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד[43] (דניאל יב,ג).

והמשכלים...] א: -כ(1): +אתה הוא ה' לבדך את עשית את השמים שמי השמים וכל צבאם הארץ וכל אשר עליה הימים וכל אשר בהם ואתה מחיה את כלם וצבא השמים לך משתחוים (נחמיה ט,ו) סק(2)

(1) בכ פסיחה טיפוסית מתבנית מה הם אומרים אחת לסמוכה לה; באופן זה פסח המעתיק על המנון כוכבים וציון 'עבים' הבא אחריהם ובאמת נכלל ברשימת ה'סימן' שבראש החלוקה השנייה קודם לכן. כתוצאה מכך יוחסה שירת עבים הסמוכה לכוכבים ובכה"י נמצא: כוכבים מה הן אומ' עשה ארץ בכחו וגו' (להלן). פסיחה זו הושלמה ע"י המגיה, שהוסיף את המנון הכוכבים שלעיל ואת ההמנון שבכה"י ייחס (בשוליים) לעבים.

(2) כמו במקרים הקודמים תוספת דרשנית מידיו של שמואל קמחי, שהועתקה גם ע"י המבי"ט.

"ויותר נעלה מזה שהשמש והירח אינם מסתפקים בשירתם עם שאר הכוכבים, אלא מתיחדים יחד ברקיע השלישי...ושמסיימים תהלתם חוזרים וכורעים ומשבחים ומפארים לבורא והוא מוציא להם זוהר אחר כעין הברק ואז יוצא השמש והירח לאורו שנא' שמש ירח..."] (חמש מגלות...עם פירושים עתיקים, מהד' י' קאפח, ירושלים, תשכ"ב, ע' יט).

42 שירת כוכבים, שנוסחה אחר, בטקסט מספרות ההיכלות "ספר היכלות" (=ס' חנוך): "מלמד שהניח הקב"ה לכל כוכב וכוכב שם וכולם נכנסין במנין ע"י רהטיאל המלאך...ויוצאין במנין לקלס את הקב"ה בשירים ובתשבחות כעניין שנאמר השמים מספרים כבוד אל וגו' ולע"ל הקב"ה עוזרן שנא' חדשים לבקרים רבה אמונתך אין [הן] פותחין את פיהן ואומרים שירה. ומה שירה אומרים שנא' כי אראה שמיך וגו' (מהד' יעללינעק, בית המדרש ה, ע' 188).

בזהר מתוארת שירת הכוכבים פעמים אחדות, בהקשר לשירת השמש והתרנגול, אך על פי כתוב מפורש אחר - "ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני א'" (איוב לח,ז) - עיין זהר ח"ב קצו,ע"א; ח"ג רלג,ע"א ועוד. כתוב זה אמנם נכרך במדרשים עם ההמנון שבפ"ש, השווה ההערה הבאה.

על שירת הלל של כוכבים במיתולוגיה של שבט Pawnee בצפון אמריקה ראה הערה 331 למבוא א.

43 אין מקור דרשני הדורש כתוב זה, הרווח מאד בדרשות, כהמנון הכוכבים, אולם בשני מדרשים כרוך הוא בקילוס. באחד מהם כרוך גם כתוב אחר, המדבר במפורש בשירת כוכבים (איוב לח,ז): "ר' פנחס בשם ר' לוי ורבנן בשם ר' סימון כת' ברון יחד כוכבי בקר...מה שזרע יעקב נמשל בכוכבים מקלסין דכת' בהין ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד..." (ב"ר פר' סה,כא, מהד' תיאודור-אלבק ע' 739. ע"ש המקבילות, כגון חולין צא ע"ב, ספרי האזינו סוף פי' ש"ו - שם אין זכר לקילוס הכוכבים). במקור אחר, מאוחר, עניין הקילוס ניתן להסיקו בעקיפין: "הללוהו כל כוכבי אור ומי הן כוכבי אור אלו הצדיקים, שנאמר מצדיקי הרבים ככוכבים" (מדרש תהלים מזמור קמח,א, מהד' בובר ע' 538). אף כאן כרוך ההמנון בכתוב אחר, שפשוטו הציורי מורה על שירתם של הכוכבים.

(א)(ב)

עבים מה הם אומרים: ישת חשך סתרו סביבותיו סכתו חשכת מים עבי שחקים(1) (תהלים יח,יב).[44]

(ב)

רוח מהו אומר: עשה ארץ
בכחו מכין תבל בחכמתו
ובתבונתו נטה שמים(1)
(ירמיה י,יב).[45]

(א)(ב)] (א)ב(ב) | ישת...] ×: +...עבים סתר לו
ולא יראה וחוג שמים יתהלך(2) (איוב כב,יד) ט
(ב)] (ב)בקר | רוח]
(ב): אויר ט(3): רוח
אויר ר(4) | עשה...]
(ב): אומר לצפון תני
ולתימן אל תכלאי הביאי
בני מרחוק ובנותי מקצה
ארץ (ישעיה מג,ו) ולא
אמרו איה ה׳ המעלה
אותנו מארץ מצרים המוליך
אותנו במדבר בארץ ערבה
ושוחה...(3) (ירמיה ב,ו)
ט: אומר לצפון תני...
ר(4)

(ג)

עבים מה הם אומרים:
עשה ארץ בכחו מכין תבל
בחכמתו ובתבונתו נטה
שמים(1) (ירמיה י,יב).[45]

רוח מהו אומר: לקול
תתו המון מים בשמים
ויעלה נשיאים מקצה הארץ
ברקים למטר עשה ויוצא
רוח מאוצרותיו(1)
(ירמיה י,יג).[45] *

(ג)] כ: ד | עבים] ד:
-כ(5) | עשה...] כ:
נשיאים ורוח וגם שאין
(משלי כה,יד) ד(6) |
רוח] ד: הרוח(7) כ|
לקול...] כ: ברקים
למטר עשה...ד(8) | *]
הרים מה הן אומרין:
מכין הרים בכחו נאזר
בגבורה (תהלים סה,ז)
כ*(9)

(1) המנוני עבים-רוח-ענני כבוד וכן מים-ברקים (להלן) מגלים עירבובים, חילופים ויחסי-שיכול מורכבים בין הנוסחים. לפי שההתקבצויות הידועות נשמרות בדרך-כלל, יש להביאן כנוסחים שונים, אם כי מסתבר, שמקור הגרסאות השונות בגרסה אחת. האפשרות היחידה להסביר את התפלגות גרסאות עבים-רוח-ענני כבוד וערבובן מתוך מקור אחד היא להניח שכולן נובעות מגרסת (ג), ליתר דיוק מכ, שנשתבשה תוך כדי שיכולים, פסיחות והשמטות [רוח ב(א)], לומר, בדרך נוסחאית: רשת > ת-ש[(א)] , תרק[(ב)].

(2) כמו במקרים הקודמים - תוספת נחרזת "פרטית" של רש"ק.

(3) שירת אויר מקומה בט אחרי חסיל, לפני שבלת שעורים. גם נוסחה שונה משירת רוח ב(ב) או ב(ג), ולכאורה אין כל קשר לכאן. אולם גרסת ר, להלן, מוכיחה שהכוונה, כפי הנראה, אמנם לרוח.

(4) ברשימת אומרי השירה " ר ו ח אויר", אך בפירוט השירות הנוספות של ר "אויר" בלבד. לפי שגם מקום ׳(רוח) אויר׳ בר במקום רוח ב(ב) וב(ג) נראה, שהכוונה אמנם לרוח, בחילוף גרסת המנונו, והפסוק המשותף לט ולר מלמד, שכיוצא בזה אף בט.

(5) השווה הערה (1) להמנון כוכבים הקודם.

(6) גרסה יחידאית הנוגדת את כ הקדום, שתואם את ד בכל גזרת המנונים מעורבים זו.

(7) ברשימת אומרי השירה ב׳סימן׳ כתב הסופר "הרים", אך בפירוט "הרוח", אם כי אפשר, שתיבת ׳הרים׳ תוקנה שם (בידי המגיה?), וע"י גירוד תחתית המ"ם והארכת היו"ד הפכה ׳הרוח׳. ע"פ ההמנון נראה שאין ׳הרים׳ אלא ט"ס.

(8) מחציתו השנייה של הפסוק בלבד. הפסוק השלם, כמו בכ, הולם את ההנחה בדבר גלגולי גרסה קדומה אחת תוך כדי שיבושי מסרנים ומעתיקים (השווה הערה (1) לעיל). אולם מחצית הפסוק של ד אינה חופפת לגרסת ענני כבוד (להלן) של (א), המכילה את מחצית הפסוק הראשונה, והניגוד ביניהם נמנע; לפיכך, יש מקום להשערה, שגרסת ד היא גרסה מדוייקת יותר של (ג).

(9) השווה הערה (7) לעיל. המגיה הגיה "רוח" מתחת לתיבת ׳הרים׳ שברשימה, ואילו לאחר המנון מדבר לעיל שרבב בגוף הטקסט תיבת הרים ובשוליים השלים את ההמנון. מן הסתם תוספת דרשנית פרטית, נחרזת, בעקבות הדובלטה שנוצרה בכה"י הרים-הרוח.

---

44 כתוב זה נכלל בתיאורי המרכבה בחגיגה יב,ע"ב: "וחשך וענן וערפל מקיפין אותו שנאמר ישת חשך" וגו׳. לפיכך גרסת (ג), המייחסת המנון זה ל׳ענני כבוד׳ (להלן), עשוייה להיות מדוייקת יותר. הכתוב נדרש פעמים רבות בנקשר לעבים, אך ללא קשר לקילוס.

45 פסוקים יב-יג בירמיה, פרק י נכרכים יחד בדר"כ במקורות דרשניים. השווה למשל ב"ר פר׳ יג,ד, מהד׳ תיאודור-אלבק ע׳ 115. פסוק יג נכלל בדרשות רבות, בהקשר לגשמים, ברקים וכו׳, אך ללא קשר לקילוס. פשוטו שלכתוב כולל חלקי טבע אחדים, מים, עבים, רוח, גשם, ברקים וההמנון מתגלגל בנוסחי פ"ש כשהוא נהרז פעם בשם אומר זה ופעם בשם אומר אחר.

(א)

ענני כבוד[46] מה הם
אומרים: לקול תתו
המון מים בשמים ויעלה
נשיאים מקצה הארץ(1)
(ירמיה י,יג).[45]

(א)] (א)ב| לקול...] אהב: +ברקים למטר עשה ויוצא רוח מאוצרותיו (יר׳ י,יג)(2) טק

(ב)

ענני כבוד[46] מה הם
אומרים: אף ברי יטריח
עב יפיץ ענן אורו(1)
(איוב לז,יא).

מים מה הם אומרים:
לקול תתו המון מים
בשמים ויעלה נשיאים
מקצה הארץ(3) (ירמיה
י,יג).[45]

(ב)] (ב)| מים...] (ב): -×(3)

(ג)

ענני כבוד[46] מה הם
אומרים: ישת חשך סתרו
סביבותיו סכתו חשכת
מים עבי שחקים(1)
(תהלים יח,יב).[47]

(ג)] דכ| ענני כבוד] כ(4): עננים ד

(1) ראה הערה (1) להמנוני עבים ורוח לעיל.

(2) השלמת הפסוק עצמו. השווה יחסי ד-כ בגרסת שירת רוח של (ג) לעיל. לכאורה אהב=ד, טק=כ במערך השיכול, אך נראה, שגרסת טק אינה אלא חוסר-דיוק, לפי ש(א) גורס מחצית שניה זו של הפסוק כשירת ברקים להלן.

(3) מים, הכלולים רק בנוסח (ב), המנונם הוא המנון רוח של (ג) וענני כבוד של (א), עיין לעיל, והוא מחצית ראשונה של פסוק המנון הברקים שלאחריו. לפיכך נראה, שגרסה זו צמחה מתוך פיצול מלאכותי של הפסוק ותוספת עורך על סמך התיבה ׳מים׳ שבו, כדרך צמיחת גרסת יום-לילה ב(ב), בניגוד ל(א)(ג).

(4) גלוסה ערבית: רעד בהור (רעם מאיר).

---

46 המושג רווח כבר בספרות התנאית כמושג מטאפיסי, השווה למשל תוספתא ערכין א,י, מהד׳ צוקרמאנדל, ע׳ 543.

47 ראה הערה 44.

(א)(ב)

ברקים מה הם אומרים: ברקים למטר עשה ויוצא רוח מאוצרותיו(1) (ירמיה י,יג).

גשמים מה הם אומרים: גשם נדבות תניף אלהים נחלתך ונלאה אתה כוננת[49] (תהלים סח,י).

(א)

טל מהו אומר: אהיה כטל לישראל יפרח כשושנה ויך שרשיו כלבנון[51] (הושע יד,ו).

(ג)

ברקים מה הם אומרים: ויט שמים וירד וערפל תחת רגליו[48] (שמואל ב כב,י). ⁎

גשמים(3) מה הם אומרים: טוב ה' לקוו לנפש תדרשנו[50] (איכה ג,כה).

(א)(ב)] (א)(ב)ב: -ז| גשמים...]
(א)(ב)בד(6)כ⁎: -ז| (א)] (א)כ⁎|
טל] ⁎: טללים כ⁎| אהיה...] ⁎:
+...עורי צפון ובואי תימן הפיחי גני יזלו בשמיו יבא דודי לגנו ויאכל פרי מגדיו(2) (שה"ש ד,טז) ק

(ג)] דכ| ⁎] רעמים מה הן או' קול רעמך בגלגל האירו ברקים תבל רגזה ותרעש הארץ (תהלים עז,יט) כ⁎(4)|
טוב...] כ(5): גשם נדבות...(תה' סח,י) ד(6)

(1) המנון רוח בד, וחלק מהמנון רוח בכ [=(ג)], עיין לעיל.

(2) שיבוש; זו שירת גן-עדן הסמוך, גם על-פי נוסח ק גופו. מלכתחילה פסיחה, ולאחר-מכן העתקה כסדרה.

(3) גלוסה בערבית בכ: אשתי (גשמים).

(4) המגיה שרבב 'רעם' בגוף הטקסט ותיבת 'רעמים' ב'סימן' אומרי השירה בעמוד הקודם, והוסיף את שירתם בשוליים. גרסה יחידאית נחרזת, כרוב הגהות כ, ועל-כן חשודה במלאכותיות.

(5) המגיה הוסיף בשולים את הגרסה המקובלת בכל יתר כה"י [(א)(ב), ע"ש], אך השאיר את הגרסה המקורית של כה"י מבלי למחקה או ליחסה לאומר שירה אחר, ואין לדעת, אם נתכוון לכך, שהשירה מורכבת משני הפסוקים. גרסת כ בלתי-נחרזת היא, לעומת הגרסה הנחרזת של שאר כה"י, לפיכך עשוייה היא להיות מהימנה יותר.

(6) ד חובר ל(א)(ב). ראה סוף ההערה הקודמת.

---

48 נוסח זה עשוי להיות מהימן יותר, לפי שההמנון איננו נחרז בשם אומרו כמו ההמנון בנוסחי (א)(ב). הכתוב עצמו מכוון לתיאור מעמד הר סיני, השווה למשל מכילתא דרשב"י, מהד' האפפמאנן, פפד"מ, תרס"ה, יתרו כו,כב. ושמא הכוונה כאן לברקים שבתיאור מעמד הר סיני, בדומה להמנונם של ענני כבוד הסמוכים.

49 כתוב זה מצוטט אף הוא בתיאורי המרכבה בחגיגה יב,ע"ב (אולם שם נדרש על הטל שעתיד הקב"ה להחיות בו מתים).

גן עדן מהו אומר: עורי צפון ובואי תימן הפיחי גני יזלו בשמיו יבא דודי לגנו ויאכל פרי מגדיו[52] (שיר השירים ד,טז).

גיהנם מהו אומר: כי השביע נפש שקקה ונפש רעבה מלא טוב[53] (תהלים קז,ט). *

גן עדן מהו אומר] א: גן עדן מה היא אומרת ד | עורי...] א: -ד[(1)] |
גיהנם] א: -ד[(1)] | *] שחת מה הוא אומר: ברוך הטוב והמטיב ב[(2)]

(1) פסיחה גרידא. התבנית הלשונית החוזרת 'מהו אומר' וכו' גורמת לפסיחות רבות בגלל homoeoteleuton בעת ההעתקה. כך פסח ד על המנון גן עדן וציון גיהנם ולכן יוחס המנון גיהנם לגן עדן.

(2) ב מקדים שירת גיהנם לגן עדן ומשלב ביניהם שירת שחת. השירה אינה אלא העתק זהה של שירת חיות שבשדות שבכ"י זה עצמו (להלן). נראה, שגרסת 'שחת' נולדה מתוך קריאה מוטעית של תיבת 'שדות' בכתיבה רבנית אשכנזית "גוטית" בכה"י ששימש כטופס למעתיק ב, הכתוב אף הוא בכתיבה רבנית אשכנזית "גוטית", בהשפעת משמעות המלה השכנה גיהנם.

---

50 ללא ספק מיוסד המנון זה על הרחבה דרשנית ידועה, שאבדה (או שלא מצאתיה).

51 כתוב נחרז בשם אומרו, כהמנונים יתרים אחרים בנוסח (א).

52 שיר השירים נתפש כטקסט אזוטרי מיסטי כבר בתקופה התנאית והתלמודית, כפי שנתחוור לאחרונה לאור מחקריהם של ג' שלום וש' ליברמן, עיין שלום, JG, ע' 38-42, ובנספח המיוחד של ליברמן, משנת שיר השירים, שם, ע' 118-126. נראה שגם המנון זה המיוחס לגן-עדן מקורו בחוגים שדרשו את שה"ש באופן מיסטי. בחיבור מתוך ספרות ההיכלות, ס' היכלות, דורשים כתוב זה כתיאור גן עדן במפורש: "...ולאן הולכות הרוחות...ובתוך גן עדן מתערבות ונושבות מצד זה לצד זה ומתבשמים מבשמי גן עדן וממרקחי גן עדן עד שנפרדות ומתמלאות מריח בושם טהור ומביאות ריח מרקחי ובשמי גן עדן לפני צדיקים וחסידים יורשי גן עדן...שנא' עורי צפון ובואי תימן...מגדיו" (מהד' יעללינעק, בית המדרש ה, ע' 177; הטקסט במהדורתו של H. Odeberg, 3 Enoch, Cambridge, 1928, ע' לט הוא משובש ביותר).

ממקור מיסטי דומה שואב גם מדרש אגדת שיר השירים על הפסוק: "מיכאן אתה או' הצדיקים לעתיד לבא אינן צריכין לא אפרסמון ולא כל מיני בשמים רוח צפון מכבדתו וזוחלת [צ"ל: זולחת?] לפניהם כל בוסמני גן עדן" (מהד' שכטר, קמברידג', 1896, פר' ה, ש' 1083, וראה גם התוספות מכ"י אחר וההערות שם, ע' 83). זהו כנראה המקור לילק"ש על הפסוק בלשון זהה כמעט (רמז תתקפז), והשווה גם פס"ר פר' לז, מהד' איש שלום קסג ע"א. השווה גם המנון התרנגול (להלן) ותיאורי הרוח הצפונית וביאת הקב"ה לגן עדן במקבילות שבזוהר (בהערות שם). וכן תדב"א זוטא: "ואומר דוד לפני הקב"ה. רבש"ע בא וסעוד עמנו בגן עדן שנאמר יבא דודי לגנו" (מהד' איש שלום ע' 32).

53 הגיהנם מביע משאלה לשבוע בהתאם לנאמר כבר במקרא: "שאול ואבדון לא תשבענה" (משלי כז,כ), "שלש הנה לא תשבענה...שאול..." (שם, שם, טו-טז). ובמדרש: "כל המתים אינן נכנסין אלא לשאול והשאול אינו מתמלא לעולם

שנא׳ שאול ואבדון" וגו׳ (קה"ר א,ז). והשווה משאלת הגיהנם בתדב"א זוטא: "באותה שעה פותחת גיהנם פיה ואומרת לפני הקב"ה. רבש"ע מלא אותי [מ]פושעי ישראל" (מהד׳ איש שלום, שם).

על קילוס מן הגיהנם על יסוד כתובים אחרים ראה במדרש שמו"ר "א"ר לוי...כשם שקילוסו של הקב"ה עולה מגן עדן מפי הצדיקים כך עולה מגיהנם מפי הרשעים...מ ה ה ם א ו מ ר י ם. א"ר יוחנן יפה אמרת יפה דנת יפה טהרת..." (שמו"ר פר׳ ז,ד; השווה ילק"ש תה׳ רמז תתלג).

(א)

שדות מה הם אומרים: ה׳ בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה. בדעתו תהומות נבקעו ושחקים יערפו טל[1] (משלי ג, יט-כ).[54]

(ג)

אסמוד[(4)55] מהו אומר: הטוב ומטיב למטיב על ישראל.[(1)56]

(א)

חיות שבשדה מה הן אומרות: ברוך הטוב והמטיב.[(1)57]

(ב)(ג)

כל חיית השדה[57א] מה הן אומרות: ה׳ בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה[1] (משלי ג,יט).

(א)] (א)ב| ה׳ בחכמה..] אה: -בדעתו...בטק[2]| שבשדה] ×: שבשדות ב| ברוך...] ×: +...כי לי כל חיתו יער בהמות בהררי אל (תהלים נ,י) ט[3]

(ג)] ל: -× [מקומם של אסמוד - כל חיית השדה בל אינו כאן אלא לאחר סדור, סיח, דוכיפת, נעמית (להלן)]

(ב)(ג)] ל: (ב)דכא[5]| כל חיית השדה] ל: חיית השדה כאגמ: חיות השדה דס: חיות ופ| ה׳ בחכמה..] ×: +בדעתו תהומות נבקעו ושחקים יערפו טל (שם, שם, כ) כא[6]: ישׂשום מדבר וציה ותגל ערבה ותפרח כחבצלת (יש׳ לה,א) פ[7]

(1) מציאותה של שירת שדות ב(א) בלבד, וזהות נוסחה לשירת כל חיות השדה ב(ב)(ג) מכאן, וגרסת חיות שבשדה של (א) הזהה-כמעט להמנון היחידאי של אסמוד בל [=(ג)] מכאן, מעלה על הדעת סברה, שהתקבצויות אלו נובעות מהתפלגות של נוסח אחד, שהשתמר בל, שכלל המנוני אסמוד וכל חיית השדה בלבד. אסמוד, שפשרו לא הובן, לא הועתק ונעקר משאר כה"י של (ג) ו(ב), ואילו ב(א) נשתמר המנונו, עם שהומר שם אומרו בהגדרה הכללית ׳חיות שבשדה׳, והמנון חיות שבשדה הפך המנון שדות, אולי מתוך תהליך של שיכול ההמנונים. לענייך הנוסח השווה גם סדור בנוסח (ג) להלן, בקרבת מקום לאסמוד בל; גרסת ר שם זהה כמעט עם גרסת אסמוד. פרופ׳ א"ש רוזנטל הציע לי הסבר אחר לגלגולי הנוסח ויש לשקול אף אפשרות זו: סדור (להלן) ואסמוד שמות בלתי-מובנים הם (ראה ההערות); הדמיון הגראפי ביניהם רב, וכך אף בינם לבין שדות/אסדות. יתכן שמלכתחילה לא היה אלא המנון אחד, ואין שדות/סדור/אסמוד אלא ואריאנטות של שם אחד, אולי שדות, דובלטות שנמצאו ויוחסו להן המנונים ברוח פ"ש בנקל. ולא עוד אלא יתכן, שאף כל חיית השדה ואריאנטה שלישית היא של צרור זה.

(2) צוטט רק הפסוק הראשון; לכאורה הבדל של מה-בכך, אך השווה גרסת כל חיית השדה של כא בנוסח (ב)(ג) להלן.

(3) תוספת נחרזת חשודה של ט, כדרכו.

(4) בכה"י מנוקד אסמוֹד. עצם ההיזקקות לניקוד (פעם יחידה בכה"י) מורה שהמלה לא הובנה כבר.

(5) השלמת שוליים. הכתיבה שונה מכתיבת גוף הטקסט, וככל הגהות השוליים היא רהוטה יותר, אולם יצויין, כי שם הויה נכתב בה בצורה זהה לנוהג הסופר -שלוש יו"דין בטור מאוזן - בניגוד לשם הויה שבהשלמת השוליים של תנינים.

(6) השווה הערה (2).

(7) אין זה אלא המנון מדבר, עיין לעיל. ההשוואה עם ו, בן תח-קבוצתו של פ, הזהה לו בסדרו המשובש מלמדת כי לפנינו פסיחה, השכיחה מאד בגלגולי ההעתקות של פ"ש: בו מובאת שירת 'מדברות' לאחר 'חיות', ואילו פ פסח על שירת חיות וציין מדבר(ות) בעטייה של התבנית החוזרת, וכך יוחסה שירת מדבר לחיות [השדה].

---

54 הפסוק(יט) נדרשים בדרשות מרובות, אך לא בהקשר לשדות או לחיות השדה.

55 תיבה כגון זו אינה ידועה בעברית. שורש 'סמד' מופיע אמנם בארמית התרגומית, בתלמוד ובמדרשים במילה סמידא (=סולת), אך מלה זו, השאולה מן היוונית (השווה S. Krauss, Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum, II, Berlin, 1849, p. 397), אין לה כל קשר לשם שלפנינו. תיבה אחרת משורש זה, שהוראתה מעולם הצומח, כלולה בגרסת הערוך לגיטין סט ע"א 'סמידתא' [דכשותא] (נוסח הדפוסים: חומרתא). לוי, III, ע' 540 מבארה כפקע או כניצן (השווה הערוך, ערך סמידתא) ומעיר, שמשרש זה אף המלה סמדר בלשון המקרא. אך לעף, שלא הכיר את גרסת הערוך, מסביר תיבת סמדר מן השרש מדר+תחילית סמ"ך (עיין I. Löw, Die Flora der Juden, I, Wien-Leipzig, 1926, p. 72-73). על-פי סדרו של אסמוד בל מחחור, שהכוונה לבעל-חיים. יתכן, שהאות אל"ף המנוקדת בפתח אינה אלא צורת היידוע בערבית, והכוונה לחיה הידועה בערבית בשם السّمور. חילוף דל"ת/רי"ש שכיח הוא ביותר בכ"י עבריים מפאת דמיונם, וגם בכ"י ל רב הדמיון ביניהם. חייה זו היא מין חולדה המצטיינת בפרוותה mustela zibellina (ראה במלונים E.A. Lane, Arabic-English lexicon, London, 1872, p. 1426; R. Dozy, Supplément aux dictionnaires arabes, I, Leyde, 1881, p. 683). המלה עצמה ידועה בסורית בצורה 'סמורא', ראה C. Brockelman, Lexicon Syraicum[2], Halis Saxonum, 1928, p. 482, וכפי שציין שם ברוקלמן מקורה בפרסית. ראה גם R. Payne Smith, Tesaurus syriacus, II, Oxonii, 1901, col. 2667. מכל מקום אם זיהויינו נכון התגלגל השם מתחומי הערבית. על חיה זו ראה באוסף הזואולוגי הערבי מימי הבינים, אלדמירי, II, ע' 80-81. על-פי אבן-בייתר היתה החיה מצוייה בטורקיה, ראה במהד' הגרמנית J.V. Sontheimer, II, Stuttgart, 1842, p. 57, אולם המהדיר של אלדמירי מעיר, כי בא"י שם זה מתייחס לבעל החיים mustela boccamela, לומר אחד מסוגיה מצוי היה בא"י. בחיבור רפואי בערבית של הרמב"ם מכונה סמור בעל חיים אחר, castoreum, החי במים. ראה במהד' הצרפתית M. Meyerhof, L'explication des noms de drogues (Memoires presentes a l'Institut d'Egypte 41, Caire, 1940), p. 42, no. 79. עירוב זה

ידוע במקורות ערביים מספרד, עיין דוזי, שם. ש׳ בודנהיימר, החי בארצות המקרא, ירושלים, תש"י-תשט"ז, משתמש בשם "סמור" לציון בעל־חיים אחר, vormela peregusna ללא הבהרת הצד הלשוני, ע"ש, א, ע׳ 42, 171; ב, ע׳ 37; הנ"ל חי בארץ ישראל, תל אביב, תשי"ג, ע׳ 221. אפשרות אחרת לזיהוי אסמוד היא לזהותו עם סלמנדרה הנקראת בערבית סמנדר, אך גם סמידר السميدر , ראה אלדמירי, I , ע׳ 81.

56 אחד ההמנונים הבודדים שאינם ציטוט מן המקרא; השווה המנון צבי בנוסח (ב) להלן, הדומה מאד להמנון זה. הצירוף טוב ומטיב בשכנות בלתי-צמודה במקרא: " ט ו ב אתה ומטיב..." (תה׳ קיט,סח). הנוסח קרוב ביותר להמנון חיות שבשדה בנוסח (א), השווה ההערה הבאה.

57 במשנה ובתלמודים נוסח ברכה על עניינים שונים, כגון על גשמים ובשורות טובות (בר׳ ט,ב). משניתנו הרוגי ביתר לקבורה תיקנו ביבנה לומר ברכת הטוב והמטיב בברכת המזון "הטוב שלא הסריחו והמטיב שניתנו לקבורה" (תענית לא,ע"ב). על נוסח זה עיין ח׳ אלבק, מבוא למסכת אבות בששה סדרי משנה שבמהדורתו, סדר זרעים, ירושלים-תל-אביב, תשי"ט, ע׳ 10; הנ"ל Monatschrift 78 (1934), p. 430-437.

57א השווה: "ויקרא האדם שמות לכל הבהמה...ולכל חית השדה" (ברא׳ ב,ב), "והנחש היה ערום מכל חית השדה" (ג,א). יש לתת את הדעת האם לא היתה ׳חית השדה׳ שם עצם פרטי במקרא, כפי שרומזים הכתובים "ותעבר חית השדה אשר בלבנון ותרמס את החוח" (מ"ב יד,ט), "תכבדני חית השדה תנים ובנות יענה" (יש׳ מג,כ). אמנם התרגומים תרגמום כש"ע כללי.

נחש מהו אומר: סומך ה׳ לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים[58] (תהלים קמה,יד).

(א)

תנינים[59] מה הם אומרים: הללו את ה׳
מן הארץ תנינים וכל תהומות(1)
(תהלים קמח,ז).[60]

עקרב מהו אומר: טוב ה׳ לכל ורחמיו על כל מעשיו[61] (תהלים קמה,ט).

(א)(ב)

חולדה[62] מה היא אומרת: כל הנשמה
תהלל יה הללויה[63] (תהלים קנ,ו).(2)

(א)] אהז(3)קר(4)כא*(5)

(ג)

חולדה[62] מה היא אומרת: הללוהו
בצלצלי שמע הללוהו בצלצלי תרועה
(תהלים קנ,ה).(2)

טוב ה׳...] ×: כל הנשמה תהלל יה הללויה (תה׳ קנ,ו) ג(6)

(א)(ב)] (א)(ב)ב: ־ג(6)

(ג)] כ(7)[ל?](8): ד| הללוהו...]
כ[ל?](8): פותח את ידך ומשביע לכל
חי רצון (תהלים קמה,טז) ד(9)

(1) שירה נהרזת, שהופעתה ב(א) בלבד מעוררת את התמיהה, אם אין מקורה בתוספת עריכה, אולי על-פי המדרש (למטן). השוה שאר ההמנונים היתרים של (א): טל, גפן, תפוח, תאנה.

(2) תן דעתך לסמיכות הפסוקים, המבטאים היגד אחד בעצם. אך התפלגות הנוסח ברורה היא, שכן מופיעים הם שנית, בשיכול יחסיהם, בגרסאות שירת שממית להלן.

(3) המנון תנינים מובא בז ללא פירוש בצירוף הערה: "זה מבואר למעלה בהקדמה". ואכן בח, מהדורה בתרא של פירוש ר׳ שמואל קמחי לפ"ש, אין זכר לשירתם בגוף הפירוש.

(4) מקום שירת תנינים בתחילת פ"ש, לפני לויתן, וכך ברוב הדפוסים.

(5) ברור, שתוספת-שוליים זו אינה מידי המעתיק המקורי, כיון ששם הויה, צורותיו שונות בשתי הכתיבות. השוה כל חיית השדה, הערה (5).

(6) שירת החולדה הסמוכה ב(א)(ב), ואין ספק שפסיחה כאן. לפיכך ברור שבטופס ג היו עקרב וחולדה כאחד.

(7) גלוסה בערבית מעל לתיבת חולדה ברשימת ה׳סימן׳: בן עירס (חולדה).

(8) שירת חולדה בכ היא שירת שממית של (א)(ב), עיין להלן. שירת שממית אינה כלולה בכ הקטוע, אך כלולה היא בקטעו של ל, ואכן נוסחה זהה לשירת חולדה של (א)(ב) כאן! אם שיכול לפנינו, אמור מעתה, שאף גרסת ל של חולדה היתה מן הסתם כגרסת כ כאן. ושמא הוכחה כאן לקשר הגנטי שבין קטעי כ-ל.

(9) תן דעתך לכך, שפסוק זה כלול באותו פרק ממנו המנוני נחש ועקרב השכנים לעיל.

---

58 ראוי לו לנחש, שנענש בהליכה על גחונו (ברא׳ ג,יד), לומר כתוב זה.

---

59 על זיהויים עיין I. Löw, Aramäische Lurchnamen (הערה מס' 23), ע' 342; עיין גם בודנהיימר, על-פי המפתח, ב, ע' 402.

60 הכתוב גופו עניינו הלל התנינים. בתוספת המאוחרת של מדרש תהלים על הפסוק: "הכל מקלסין את המלך, ומי המקלס אותו בתחלה, בני פלטרין ואח"כ בני המדינה...לאחר שקלסוהו בשמים, ומי מקלס תחלה, מי שהוא גדול מחברו, ומי הם הגדולים אלו התנינים...לפיכך הם מקלסין תחלה, שנאמר תנינים וכל תהומות" (מזמור קמח,ה, מהד' בובר, ע' 538).
הפסוק בכלל אף בשירת אילנות השדה שבסיפור המיסטי על ריב"ז ור' אלעזר בן ערך בחגיגה יד,ע"ב (ראה שירת שאר כל האילנות/עשב השדה להלן). אולם שירת האילנות בבבלי שם הרכב היא של פסוקים אחדים מפרק קמח בתהלים, הרומז להלל הכללי של הבריאה המובע באותו פרק.

61 כתוב זה לא נדרש מעולם בהקשר לעקרב, אלא לבעלי-חיים בכללם. השווה תנחומא נח,ו (מהד' שטעטטין, תרכ"ה): "אבל הקב"ה כשם שרחמיו על האדם כן רחמיו על הבהמה שנאמר ורחמיו על כל מעשיו". וראה ספורים שונים בתלמוד ברוח זו בהם נאמר כתוב זה, למשל בר' ז,ע"א; ב"מ פה,ע"א; ירושלמי כלאים פ"ט,ה"ג.

62 השם מופיע בלשון חכמים במשנה. מלון ב"י מזהה את החולדה עם החולד שבמקרא. לוי, ב, ע' 53 מבחין בין חולדה הזהה עם חולד לבין חולדה כבעל חיים שונה ממנו (עיין ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון המשנה, ב, ירושלים, תשי"ז, ע' 686-689). בודנהיימר מבדיל בין חולד לחולדה אך אינו עומד על האבחנה הנ"ל, ראה מ"מ הרבים במפתח, ב, ע' 396, שם גם הזיהויים הזואולוגיים. ראה גם לוויזוהן, סעיף 128.

63 יתכן שההקבלה הצלילית בין תיבת חֶלֶד [=תבל] לתיבת חולדה עומדת ביסוד המנון זה. על-פי דרשנות המבוססת על הקבלה זו הפכה מן הסתם שירת החולדה לשירת הנבראים כולם, החותמת את ספר תהלים (ואכן בדפוס אמשטרדם תנ"ב וכ"י המוזיאון הבריטי, גסטר 1047 חותם המנון החולדה את פ"ש). דרשנות כגון זו ידועה לנו: "תנו רבנן כל שיש ביבשה יש בים חוץ מן החולדה אמר ר' זירא מאי קראה האזינו כל יושבי חלד" (חולין קכז,ע"א) ורש"י מפרש שם: יושבי חלד - יושבי הארץ שהוא מקום מושב לחולדות.
על פסוק זה מביא ילק"ש את מדרש דוד והצפרדע מפ"ש, עיין לעיל.

עכבר[64] מהו אומר: ארוממך ה׳ כי דליתני ולא שמחת איבי לי[66] (תהלים ל,ב).

חתול[65] מהו אומר: אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנך משם אורידך נאם ה׳[66] (עובדיה א,ד). *

(א)

וכשמגיעו מהו אומר: ארדף אויבי ואשיגם ולא אשיב עד כלותם (תהלים יח,לח).

ועכבר מהו אומר: צדיק אתה ה׳ וישר משפטיך[66] (תהלים קיט,קלז).

עכבר...] x: -אס[1]: +ואף מה"א מה אדבר ואמר לי והוא עשה אדדה כל שנותי על מר נפשי (ישעיה לח,טו) כא*[2] | חתול...] x: -ס[1] | *] צב מהו אומר: קוה אל ה׳ חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה׳ (תהלים כז,יד) ו[3]

(א)] (א) | וכשמגיעו...כלותם] הק: -אס[1] | ועכבר] הק: עכבר אס[1]

(1) באס ארעה פסיחה (הומיאוטלויטון) טיפוסית לפ"ש מ"עכבר מהו אומר" ל"ועכבר מהו אומר" - בגרסת (א) - וכך נשמט המנון הראשון של עכבר, חתול והמנוניו. אולם נראה שהפסיחה לא ארעה בעת העתקת א גופו אלא בטופס שהיה לפניו, שהרי בא נכלל חתול והמנונו הראשון בלבד, כמו בנוסחי (ב)(ג). אולם סדרו של חתול בא שונה, וחורג משאר כה"י: תחת חולדה-עכבר-חתול בא בא חתול-חולדה-עכבר. נראה, שבטופסו של א ארעה באמת הפסיחה האמורה, כמו בס, אלא שנוסף בו המנון חתול בהגהת שוליים - על-פי נוסח (ב)(ג) - וא העתיקה שלא במקומה.

(2) הגהה זו נוספה בשולי העמוד האחרון של כ, ללא ציון שייכותה. על-פי תוכנה ומקומה שיערתי שעשוייה היא להתיחס לעכבר, אע"פ שלא מצאתי גרסה זו באף כ"י נוסף. השערה זו נתאמתה לאחר מכן על-פי הציטוט הקדום ביותר מפ"ש בדברי ההתקפה עליו מידי סלמון בן ירוחים הקראי, בפירושו הערבי לתהלים קיט,נא (עיין מבוא א, פרק א). סלמון בן ירוחים מצטט את המנון העכבר הרגיל בכה"י, ארוממך וגו׳, ומוסיף ומצטט "מה אדבר ואמר לי", כמו התחלת התוספת של מגיה כ, שהוא אולי בן זמנו של סלמון בן ירוחים לערך (המאה העשירית). הנוסח המזרחי (דכ) עומד יחד עם הנוסח האשכנזי בניגוד לנוסח הספרדי המורחב; אולם תן דעתך לקרבה הרעיונית שבין הנוסח המזרחי המורחב של המנוני העכבר שבכא* ואצל סלמון בן ירוחים לנוסח הספרדי: בשניהם מבטא ההמנון הנוסף מעין צידוק דין, המובע על רקע ההמנון הנוסף של החתול בנוסח הספרדי.

(3) צב שיבוש של צפרדע כנראה, והשירה נתגלגלה ללא יסוד ממדרש דוד והצפרדע בראש פ"ש, השווה גרסת (ג) בסופו והערה (7) שם. השווה גם מעינות לעיל, הערות (3), (7).

---

64 בדבר הזיהוי הזואולוגי עיין בודנהיימר ב, מפתח, ע׳ 400 (בעיקר ב, ע׳ 77 על עכבר בתלמוד); לוויזוהן סעיפים 137-139.

65 המלה מופיעה לראשונה בלשון חכמים. עיין בודנהיימר, שם, ע׳ 397; לוויזוהן סעיף 118. השווה ברכות נו,ע"ב: "הוראה חתול בחלום באתרא דקרו ליה שונרא [בבבל] נעשית לו ש י ר ה נאה".

נמלה[67] מה היא אומרת: נֹתן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו (תהלים קלו,כה).

נמלה] א: -א(1)

(1) א פסח על נמלה כנראה ביודעין, בבקשו לשמור על תבנית העשׂרת של המנוניו המחולקים, ראה מבוא ב, פרק ח, חלוקת פ"ש. השווה גם להלן, השמטת נשר ודב מאותה סיבה כנראה.

---

66 מקבילה סיפורית ברורה להמנוני עכבר וחתול כלולה בנוסחים אחדים של א"ב דבן סירא. ההקבלה שלמה היא ביחס לנוסח (א) הספרדי וחלקית ביחס לשאר הנוסחים. בתוספות מכ"י ליידן לא"ב דב"ס "אחרת" שצירף שטיינשניידר למהדורתו, ברלין, 1858 כלול קטע סיפורי על חתול ועכבר: "וכשמוצא החתול את העכבר ואינו משיגו ורדף אחריו, מסיח דעתו עליו [העכבר] ואומר ארוממך ה' כי דליתני...לי, אמר לו החתול אם תגביה כנשר ואם בין הכוכבים... אורידך, וכשמשיג אומר ארדוף אויבי ואשיגם ועכבר אומר צדיק אתה ה' וישר משפטיך" (לד,ע"א). קטע זה בשינויי לשון כלול אף בנוסח א"ב דב"ס שבמהד' פרידמן-לוינגר ע"פ כ"י בית-מדרש לרבנים בבודפסט, וינה, תרפ"ו: "וכיון שרודף החתול אחר עכבר ואינו משיגו עכבר אומ'...וחתול אומ'...וכיון שנמסר בידו [צ"ל: בידי?] חתול אומ' צדיק ה' בכל דרכיו" [!] (תה' קמה,יז) (ע' 13). נוסח דומה לכ"י בודפסט בכ"י ירושלים, בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי $8^{0}3935$ דף 26ב ללא אמירתו האחרונה של העכבר.

על הקבלה זו עמד כבר י' רייפמאנן, הכרמל ב (תרל"ג) ע' 136, בדונו בא"ב דב"ס. רייפמאנן סבור, שזהו המקור לפ"ש. א"ב דב"ס חובר כפי הנראה במאה העשירית (עיין שלום, MT, ע' 87; ראה גם צונץ-אלבק, הדרשות בישראל, ע' 50, ע' 284 הערות 41, 43; י' דן, מולד כג (חשכ"ו), ע' 490-496). את המנוני העכבר והחתול (ללא התוספת שבגרסאות (א)) אנו מוצאים כבר בכ"י כ, שהועתק כנראה לפני המאה העשירית, וכן בהמנון העכבר והמנון נוסף אחר בציטוט פ"ש הקדום ביותר שאצל סלמון בן ירוחים מהמאה העשירית. מסתבר, שתוספת נוסח (א) מקורו אמנם בא"ב דב"ס, אך הגרעין המקורי שבפ"ש אינו לקוח ממנו. ברור, כי שני המקורות הללו שואבים מדרשנות סיפורית אחת. עם זאת יש להטעים, כי הקטע הסיפורי הנ"ל שבא"ב דב"ס אינו מתאחה יפה בטקסט הרצוף שבמהד' רמש"ש, שהרי הסיפור הקודם לו מסתיים במותו של העכבר. אמור מעתה, יש מקום לשקול האם הקטע בא"ב דב"ס אינו לקוח מפ"ש תוך כדי עיבוד סיפורי. השווה גם הערה (2) לעיל על הקרבה של הנוסח המזרחי המורחב (כא, סלמון בן ירוחים) לנוסח (א).

67 על נמלים אומרות שירה במדרש שמקורו מוסלמי-מזרחי, מעשה הנמלה: "שלח [שלמה] אחר הנמלים ואמר: מי מכן אמרה הכנסו לבתיכם שלא ישחיתו אתכם מחנות שלמה? אמרה אותה הנמלה: אני אמרתי להם...יראתי שמא יבואו לראות מחנותיך ויבטלו מהשבח שמשבחין להקב"ה" (מהד' יעללינעק, בית-המדרש ה, ע' 23; שטיינשניידר עמד על כך לראשונה, השווה HB XIII (1875), p. 105).

(א)(ב)

(א)

תרנגול[68] בשעה שבא הקב"ה
אצל הצדיקים שבגן עדן
מזליפין כל אילני גן עדן
לפניו בשמים[69] משבח(1) :

(א)] א: הטקב| שבא
הקב"ה] ×: שהקב"ה נכנס
ב| שבגן] אה: בגן טקב|
מזליפין] א: מזלפין(2)
×: מרננין ק| אילני גן
עדן] ×: האילנות ב|
לפניו בשמים] ×: -ק:
בשמים ב| משבח] ×:
ומשבח ק: +...והוא ט

(ב)

תרנגול[68] כיון שבא
הקב"ה אצל הצדיקים
מזלפין כל האילנות שבגן
עדן בשמים משבחים(1) :

(ב)] ג: ומספ| אצל] ×:
-ס(3) | הצדיקים] ×:
+בגן עדן פ| כל האילנות
שבגן עדן] ×: אילנות גן
עדן פ: אילנות שבשמות(4)
ר| משבחים] ג: משבח
מפ: ומשבח ו: -ס

(ג)

תרנגל[68] בזמן שהוא
רואה את זיו הק׳
ב"ר(5) הוא שנגלה משמי
מרום(1)[70]

(ג)] כ: ד,כא*| בזמן
שהוא...] כ: בשעה
שהקב"ה יורד משמים
העליונים[71] בשלש שעות
האחרונות[71א] אצל
הצדיקים לגן עדן ואילני
גן עדן מזלפין לפניו
כל מיני בשמים והוא
מריח ריח הבשמים ואומר
ד: +יושב אצל הצדיקים
ומזלפין עליו כל אילני
גן עדן בשמים בשעה
שמריח הריח כא*(6)

(1) אין בין נוסח (א) ל(ב) אלא שני הבדלים יציבים - בשעה/כיון, לפניו/-, ולאמתו שלדבר לפנינו נוסח אחד, שנתפלג לשתי ואריאנטות קלות-ערך אך יציבות. תוספת המגיה של כ (ראה באפאראט) היא הרכבת נוסח דומה ל(א)(ב) על (ג), ואילו גרסת ד (ע"ש) קרובה ל(א)(ב) מכאן ולסיפא של כא* מכאן, אך הלשון "יורד משמים העליונים" מגלה קרבה סגנונית לנוסח כ. פרופ׳ א"ש רוזנטל סבור ששינויים מרובים של גרסה מעידים עליה שאינה מקורית. כסבור הוא שגרעינו של המנון התרנגול החזיק רק את התבנית הרגילה בפ"ש - "תרנגל (קול ראשון) מהו אומר", כמו בכ (ללא בזמן...מרום), ואילו כל ההרחבות המיסטיות שורבבו מאוחר יותר. אולם דומני שהלשון "קול ראשון" הקודמת ל"מהו אומר" בכ עומדת למכשול לביקורת טקסט זו. אמת, ההקדמה להמנוני התרנגול חורגת מתבניתו של פ"ש, אולם השווה ההקדמה להמנון עורב (להלן, גם בל; =זבוב לפי (א)). ההקדמה מתאחה בטקסט ואין להבחין בה מעשה-הטלאה מבחינה תחבירית או עניינית. ראה גם החומר המקביל במקורות המיסטיים המובאים בהערות, שאין בו כדי להורות על שאילה ישירה ממקור מסויים, אלא על הד למסורות ולשונות מיסטיים קדומים, שעוצבו בפ"ש בצורה מקורית. יתכן שנוסח כ, הרחוק מאנתרופומורפיזם אך עם זאת רווי מיסטיות ואפוקאליפטיות, הוא הנוסח המקורי, אולם תוספת מגיהו הקדום מעידה אף על קדמותו של הנוסח האנתרופומורפיסטי של (א)(ב).

(2) הגרסה המדוייקת היא כנראה אמנם בפיעל, כמו בכל שאר כה"י והנוסחים. לפי שגם ה גורס כך אין ספק שגרסת א אינה אלא שיבוש קל.

(3) פסיחה ברורה.

(4) מן הסתם שיבוש בהעתקת התיבות: שבגן עדן בשמים.

(5) קיצור בלתי מקובל של הקדוש ברוך [הוא]. סימון ר"ת בטעות במקום סימון קיצור. אולם השווה "הקודש בר׳ ה׳" בפלימפססט הקדום של סוף תעניות ומשקין תלמוד ירושלמי לוח IV, שורה ראשונה משמאל אצל C. Taylor, Hebrew-Greek Cairo Genizah palimpsests, Cambridge, 1900.

(6) תוספת המגיה, הקרובה לגרסת ד, שורבבה בין השיטין, שורה אחת במהופך. כא* מרכיב למעך האמת את נוסחי (א)(ב) על נוסח (ג), כפי שכבר מצינו בהוספות כגון תנינים, טל, חיות השדה. לפי הרכבה זו נמצא, שלכאורה יושב התרנגול אצל הצדיקים בגן-עדן.

---

68 לראשונה מופיע בלשון חכמים (בה מכונה גם 'גבר'); במקרא קרוי שכוי, אך גם בשמות אחרים. דיון נרחב על הצד הלשוני ראה M. Gruenbaum, Gesammelte Aufsaetze, Berlin, 1901, p. 37-43. ראה גם לוויזוהן סעיף 246; בודנהיימר, ב, מפתח, ע' 403.

על כך שהתרנגול משבח את קונו - כבר בתרגום ירושלמי לאיוב לח,לו (מי שת בטוחות חכמה או מי נתן לשכוי בינה): "או מאן יהב לתרנגול ברא ביונתא למקלסא למריה" [הרמב"ן בפירושו לאיוב, שם, מזכיר את פ"ש בקשר לכתוב זה ואומר "...התרנגול המתבונן בשעת הלילה לקלס לבוראו" (וראה במבוא א, פרק א, ס' 5)]. כיו"ב התרגום לאיוב לט,יג (כנף רננים נעלסה...): "גדפא דתרנגול ברא דמשבחא ומקלסא...".

הטקסט הקודם להמנוני התרנגול יוצא-דופן הוא בפ"ש, לא רק בכך, שאינו ציטוט כתובים גרידא, אלא משום שהוא הביטוי הגלוי היחידי לאופיו המיסטי של אוסף ההמנונים.

69 המקור הקדום ביותר לביקורו של הקב"ה בגן עדן ושהייתו במחיצת הצדיקים הוא, כפי הנראה, בספרות האפוקאליפטית בספר חנוך הסלאבי, שנכתב בידי יהודי הלניסטי במחצית השניה של המאה הראשונה (שלום, JG, ע' 17); בתרגום עברי: "ויעלוני אל הרקיע השלישי ויעמידוני בתוך הגן ואביט משם למטה... ואראה את כל העצים פורחים יפה ופרים בשל וריח ניחוח לו...ובתוך עץ החיים במקום בו ינוח ה' מדי בואו לגן עדן...מקום זה הוכן לצדיקים" (פרק ה', מהד' כהנא, הספרים החיצוניים, תל-אביב, תרצ"ז, א, ע' קז-קח). בתיאור זה נזכר אף ניחוח העצים כמו בפ"ש. באפוקאליפסה יהודית אחרת, תיאור אחר דומה. בתרגום עברי: "וכאשר הופיע א' ברכב כרובים בגן ומלאכים הולכים לפניו ואומרים שירה פרחו כל עצי הגן" (ספר אדם וחוה, פרק כב, מהד' כהנא, א, ע' יא), "ויבאו אל גן עדן וינועו כל עצי הגן עד אשר נרדמו כל צאצאי אדם מריח הניחוח" (שם, פרק ל"ח, ע' טז).

פרופ' שלום הסב את תשומת לבי למקור הראשון לטיול הקב"ה עם הצדיקים בג"ע בספרות התנאים, הקדום ביותר בספרות העברית לאחר ס' חנוך הסלאבי - ספרא, בחוקותי, ב על הכתוב "והתהלכתי בתוככם": "משלו משל למה הדבר דומה למלך שיצא לטייל עם אריסו בפרדס והיה אותו אריס מיטמר מלפניו. אמר לו המלך לאותו אריס מה לך מיטמר מלפני הריני כיוצא בך והקב"ה אמר להם לצדיקים מה לכם מזדעזעים מלפני. כך עתיד הקב"ה מטייל עם הצדיקים בגן עדן לעתיד לבוא. וצדיקים רואים אותו ומזדעזעים מלפניו" (מהד' וויס, וויין, תרכ"ב, קיא,ע"א). התיאור בולט באנתרופומורפיזם הקיצוני שבו. במקור עברי קדום אחר, מתקופת ראשוני האמוראים: "אחר הדבר הזה לא שב ירבעם מדרכו הרעה מאי אחר אמר ר' אבא אחר שתפשו הקב"ה לירבעם בבגדו ואמר לו חזור בך ואני ואתה ובן ישי נטייל בגן עדן. אמר לו מי בראש בן ישי בראש אי הכי לא בעינא" (סנה' קב,ע"א). במקורות העבריים הללו לא נכרך בתיאור ניחוח אילנות ג"ע כמו בפ"ש ובספרות האפוקאליפטית.

ביקורו של הקב"ה אצל הצדיקים בג"ע בחצות הלילה הוא נושא שכיח בזהר, ובדרך כלל כרוך עניין זה בתיאור התרנגול הסמבולי וקריאותיו (ראה להלן), כמו בפ"ש. כזכור, מציין ר' משה די ליאון עצמו בכ"י משכיות כסף את פ"ש כמקור לעניין זה (עיין במבוא א, פרק ב): "תרנגולא קרי כדין פלגות ליליי

ממש וכדין קב"ה אשתכח עם צדיקייא בגנתא דעדן" (זהר ח"א, י,ע"ב). האילנות אינם זולפים בשמים אלא משבחים [השווה גרסת ק]: "בשעה דאתער פלגות ליליא וקודשא ברוך הוא עאל לגנתא דעדן לאשתעשעא עם צדיקיא כלהו אילנין דגנתא דעדן מזמרן ומשבחן קמיה דכתיב אז ירננו עצי היער מלפני ה' וגו'" (ח"א עז,ע"א; ראה גם ח"ג כב,ע"ב שם נוסף: "ואפילו עופי דארעא כלהו מרחשי שבחא קמיה". השווה שירת האילנות בפ"ש ומקורותיה בתלמוד). על ביאתו של הקב"ה ל"השתעשע" עם הצדיקים בג"ע ראה גם: זהר ח"א עב עא, פב ע"ב, צב ע"א, קעה ע"ב; ח"ב מו ע"א, קעג ע"ב, קצה ע"ב; ח"ג נב ע"ב, קצג ע"א, ריג ע"א, שב ע"א; זוהר חדש מדרש הנעלם אחרי מות, עו ע"א. מקבילה עברית לתיאור שבזוהר, שיש בה הדים ברורים יותר לפ"ש, כלולה בחיבורו של מחבר הזוהר "סדר גן עדן": "בשעה שהקב"ה נכנס בגן עדן עם הצדיקים עץ החיים נותן ריחו ואותו ריח סובב כל הגן ואותו הריח הוא חיים לכל הצדיקים אשר שם וכלו נשתטח וכל העלין מרננין" (נוסחה ב', מהד' יעללינעק, בית המדרש ג, ע' 138). מעניינת כאן ההקבלה לתיאור שבחנוך הסלאבי! הקבלה לתיאור שבזוהר ח"א עז, ע"א; ח"ג כב,ע"ב בפירוש שיה"ש לרז"ה מתימן (ראה סוף הערה 19): "פעם אחת רצה הקב"ה להיטייל בגן עדן. עמד הדריאל ואמר שירה. פתחו כל עצי גן עדן ואמרו שירה אז ירננו עצי יער..." (חמש מגלות...עם פירושים עתיקים, מהד' י' קאפח, ירושלים, תשכ"ב, ע' לה = מדרש שיה"ש האנונימי שפרסם פרידלנדר בתהלה למשה [חלק עברי של ס' היובל לשטיינשניידר], לפסיא, תרנ"ו).

70 תן דעתך לכך, שבנוסח (ג) אין תיאור אנתרופומורפיסטי כלל, אלא להיפך, הרחקה מגשמיות, אולם התיאור הוא מיסטי מובהק, והלשון לשון ספרות ההיכלות. השווה: "אמרתי לו הדר ז י ו מ ר ו ם ..." (היכלות רבתי פרק ששי, מהד' ורטהיימר, בתי מדרשות א, סי' ג, ה, ע' עו,עז). השווה גם: "באותה שעה ירד הקב"ה מ ש מ י מ ר ו ם העליונים" (מדרש אלפ"א ביתו"ת (אותיות דר"ע), מהד' ורטהיימר, ירושלים, תרע"ד, ע' צט).

71 גרסה זו זהה ללשון ספרות ההיכלות עצמה בקטע המקביל לשני הקולות הראשונים של התרנגול (להלן): "...שבשעה ש ה ק ב " ה י ו ר ד מ ש מ י ש מ י ם ה ע ל י ו נ י ם ...ויושב בערבות לא כסא כבודו..." (מסכת היכלות, מהד' יעללינעק, בית המדרש, ב, פרק שביעי, ע' 45; להלן יובא כל הקטע). השווה גם לשון אותיות דר"ע: "אלא מלמד שבשעת תחיית המתים הקב"ה יורד משמי שמים העליונים..." (שם, ע' לא).

71א פרופ' א"ש רוזנטל העמידני על הדרשות שבתלמוד בבלי ע"ז ג,ע"ב: "אמר רב שתים עשרה שעות הוי היום ש ל ש הראשונות הקב"ה יושב ועוסק בתורה...שניות...שלישיות יושב וזן את כל העולם מקרני ראמים עד ביצי כנים רביעיות יושב ומשחק עם לויתן". האוירה המיסטית של דרשות אלו בולטת יותר בהמשך: "ובליליא מאי עביד איבעית אימא מעין יממא ואיבעית אימא רוכב על כרוב קל שלו ושט בשמונה עשר אלף עולמות...ואיבעית אימא יושב ושומע שירה מפי חיות".

בקול[72] ראשון[73] אומר[74]:	שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד. מי זה מלך הכבוד ה' עזוז וגבור ה' גבור מלחמה[75] (תהלים כד, ז-ח).
בקול שני אומר:	שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד. מי הוא זה מלך הכבוד ה' צבאות הוא מלך הכבוד סלה[75] (תהלים כד, ט-י).
בקול שלישי אומר:	עמדו צדיקים ועסקו בתורה כדי שיהיה שכרכם כפול לעתיד לבוא.[76]
בקול רביעי אומר:	לישועתך קויתי ה' (בראשית מט, יח).
בקול חמישי אומר:	עד מתי עצל תשכב מתי תקום משנתך[76] (משלי ו, ט).
בקול ששי אומר:	אל תאהב שנה פן תורש פקח עיניך שבע לחם[76] (משלי כ, יג).
בקול שביעי אומר:	עת לעשות לה' הפרו תורתך[76] (תהלים קיט, קכו).

בקול ראשון...בקול שביעי...] אק: בהוטמפ (7 קולות): ד (5 קולות): גס (4 קולות)(1) | בקול ראשון אומר] אהומק (ואומר): ובקול ראשון משבח ואומר ס: קול ראשון מהו אומר כט (ומהו): קול ראשון בד: בקול ראשון ואומרים(2) ג | שאו...והנשאו...מי זה...] (א)ב(ג)(3): שאו...ויבא מלך הכבוד(4) (ב) | שאו...ושאו...מי הוא...] (א)בד: מי זה...מלחמה (ב)(4) | עמדו...] x: לישועתך...(7)פ | צדיקים] x: -ב | כדי שיהיה] (א)ד: שיהא (ב): ויהיו ב | כפול] x: כפולה(5)א | לעתיד לבוא] x: לחיי העולם הבא (ב): לעולם הבא ט | לישועתך...] אטקב: עד מתי...(6)גמסד: עמדו...(7) ו(8)פ: אל תאהב שנה פן תורש(9)ה | עד מתי...] אקבופ: אל תאהב...(10)ט: פקח עיניך שבע לחם(9)ה: לישועתך...(6)דמ: -גס | אל תאהב...] אקבומפ: עד מתי...ה(11)ט(10)-גסד | עת לעשות...] (א)ומפ: עת לעמוד ללמוד תורה(12)ב: -גסד

(1) כ נקטע בסוף הקול הראשון. גם בצ 4 קולות.

(2) לשון רבים לפי גרסתו (המשובשת) של ג: "...כל האילנות שבגן עדן משבחים" (עיין לעיל, חילופי הגרסאות).

(3) כ נקטע, כאמור, וציטוטו חלקי (חלקו הושלם בשרבוב המגיה בין השיטין), אך ברור על-פיו שגורס הוא את שני הפסוקים.

(4) ב(ב) פוצל הקול הראשון לשני הקולות הראשונים. מן הסתם גרם דמיון הפסוקים לואריאנטות אלה.

(5) שיבוש ברור, צ"ל לשון זכר כבכל הנוסחאות, ולפיכך בפנים לא כנוסח א הבסיסי.

(6) שיכול בין הקול הרביעי לבין הקול החמישי ביחס לנוסח א: אולם הקול החמישי [=קול רביעי של אק] אינו נכלל בגס, הכוללים רק 4 קולות. כך גם בצ.

(7) שיכול בין הקול השלישי לבין הקול הרביעי ביחס לנוסח א.

(8) כנ"ל, אולם הקול השלישי של ו חופף לא ולקול הרביעי שלו עצמו. על-פי הקרבה ההדוקה לבן תת-קבוצתו פ יש לשער שהשיבוש הוא בקול השלישי של ו, שהיה צ"ל כמו בגרסת פ; או שמא הוגה אבי ו על-פי נוסח (א) אך ו שכח להעתיק את הגהת הקול הרביעי.

(9) הקול הרביעי של א ורעיו אינו מופיע בה, שבו קול רביעי הינו הקול הששי שפוצל לשנים, מחציתו האחת משמשת כקול רביעי והאחרת כקול חמישי.

(10) הקול החמישי והקול הששי שוכלו ביחס ט לאק.

(11) הקול החמישי והקול הששי שוכלו ביחס ה לאק, והשווה גם (9).

(12) פאראפראזה של הקול המקובל.

---

72 תרנגול וקריאותיו משולבים כמעט תמיד בתיאור ביקורו של הקב"ה בג"ע בחצות הלילה שב"זוהר". תיאורים אלה, הכרוכים ב'תיקון חצות' והרוויים נימה מיתולוגית, מצויים בגרסאות אחדות. על-פי אטימולוגיה דרשנית מזוהה הגבר [=תרנגול] עם המלאך גבריאל וספירת גבורה, מידת הדין (עיין G. Scholem Zur kabbala und ihrer Symbolik, Zürich, 1960, p. 195-196; On the Kabbalah and its symbolism, London, 1965, p. 147-148) הזיהוי בין גבריאל לבין התרנגול אינו ברור תמיד, ובמקומות רבים נזכר רק התרנגול המיתי. על-פי גרסאות שונות מתעוררת בחצות הלילה, עם כניסתו של הקב"ה לג"ע, רוח מצפון, ניצוץ עף מצד גבורה, מידת הדין, ופוגע מתחת לכנפי התרנגול [=גבריאל] הקורא: "בשעתא דאתער רוח צפון ואתפליג ליליא הא אוקמוה דשלהובא חד נפיק ובטש תחות גדפוי דתרנגולא ואקיש גדפוי וקארי...ועל דא אקרי שכוי אשגחא ואקרי גבר בגין דאתער בשלהובא דגבורה בסטרא דגבורה קא אתיא לאתערא בעלמא" (ח"ג כג,ע"א); "כדין שלהובא נפק ובטש בגדפוי דתרנגולא וקרי ושבח למלכא קדישא וקרי לבני נשא..." (שם כב,ע"ב). וכיוצא בזה ח"א עז,ע"ב, ח"ג נב,ע"ב, זוהר חדש מדרש הנעלם אחרי מות עו,ע"א. במקומות אחרים יש אבחנה בין גבריאל והתרנגול המיתי: "מבתר פלגו ליליא שלהובא דעמודא דיצחק נפיק ובטש בהאי תרנגולא דאקרי גבר כגוונא דגבר אחרא עלאה עליה כיון דבטש ביה האי גבר קרי" (ח"ג קע"א, ע"ב). בגרסאות אחרות מפורש, שהרוח נושאת את השלהבת לארץ ושם היא פוגעת בכנפי התרנגול (ח"ב קצו,עא וכן זוהר חדש, מדרש הנעלם רות מו,ע"א; ח"א ריח,ע"ב - שם מדובר על תרנגול שחור ארצי). בחיבורו משכיות כסף מבאר משה די ליאון את תיאור התרנגול בפ"ש במפורש (ראה מבוא א, פרק ב). אף שם קולות התרנגול תוצאה היא של השתלשלות "רוח" מספירות האל, במשכיות כסף - מספירת בינה, אך אין סמבוליזאציה קבלית של התרנגול עצמו.

יש בתיאורים שבזוהר עיבוד סימבולי סתום למדיי של חומר מיתולוגי על תרנגול, שהיה ידוע במיתולוגיות לא-עבריות במזרח (להלן) ושל המקור בפ"ש. כבר במקורות קדומים ייחסו כוח מאגי לקריאת התרנגול, השווה יומא כא,ע"א ("היוצא לדרך קודם קריאת הגבר דמו בראשו" וגו'), והסיפור בב"ר פר' לו,א (מהד' תיאודור-אלבק ע' 335) על קריאת תרנגול שמנעה פגיעתו של שד.

תרנגול מיתי שמיימי המעורר את האנושות וקריאותיו מלוות את מנוסת השדים ידוע במיתולוגיה הפרסית בכתבי אווסטה. ראה The Zend-Avesta, tr. J. Darmesteter, Oxford, 1880, p. 192-195 (Sacred books of the East, IV); A. de Gubernatis, Zoological mythology, London, 1872, p. 282-283; עיין גם שור, החלוץ ה(תרכ"ה), ע' 19, 29.

במסורות מוסלמיות שבע"פ (חדיתים), מרבים לתאר תרנגול שמיימי מיתי, שצוארו או כרבולתו מתחת לכסא האל וכנפיו ורגליו באויר או נמשכים עד הארץ, הקורא קריאות שונות למאמינים או משבח את האל לפני עלות השחר. עיין אלדמירי, I, ע' 802–803, וכן באוסף החדיתים אלאאלי לאלסיוטי (ראה מבוא א, פרק ז, הערה 432). במקורות שיעיים-פרסיים מתואר מלאך בצורת תרנגול באופן דומה (באחתג'אג', שם, הערה 441 אך גם אצל אלדמירי, שם). מן הסתם מקור כל המסורות הללו פרסי הוא. מסורות אחדות מציינות שלאחר קריאת התרנגולים הארציים. כיוצא בזה גם במקום אחד של תרנגול מיתי זה מתחילים לקרוא/תיאור התרנגול המיתי בזוהר: "בשעתא דאיהו קרי כל תרנגולין דהאי עלמא קראן" (ח"ג קע"א ע"ב). ג' שלום מעיר בספרו הנ"ל בשם א' ורבלובסקי על קריאת תרנגול שמיימי המעורר את מקהלות המלאכים לשבח את האל במקור ארמני עממי (שם ע' 277, הערה 49). אולם בידינו הקבלה קדומה וקרובה יותר בספרות האפוקאליפטית. בחזון ברוך היווני העוף המיתי השמיימי הפניקס מעורר את תרנגולי הארץ, ומקומו במקום המיועד לצדיקים בעולם הבא (בתרגום עברי: חזון ברוך ב', מהד' כהנא, הספרים החיצונים, א, תל-אביב, תש"ך, ע' תיח). על תרנגול מיתי שמיימי במסורות ובמיתולוגיות שונות (גם מערביות) חומר רב אצל גרינבאום (התחלת הערה 68), ע' 37–40, המזהה תרנגול זה עם "תרנגול ברא" שבתלמוד. שפע של חומר על תרנגול במיתולוגיות ובאמונות עממיות שונות, בין השאר גם מקורות פרסיים (מובא גם המקור הארמני הנ"ל אצל שלום) מביא L. Grag, Cock (In: ERE, 3, Edinburgh, 1910, p. 694-698). על מסורות מוסלמיות והדת הפרסית ראה גם ש' ראבין, עבודת התרנגול אצל העמים הקדמונים, הכרמל ג (תרכ"ב–כ"ג), ע' 72.

קריאות התרנגול/גבריאל בזוהר מכוונות בדרך-כלל לבני-האדם. אין אלו קריאות-תרנגול בלבד אלא גם היגדים, כמו בפ"ש. היגדיו או קולותיו אינם מפורשים תמיד. לעתים מלווים ציון סתום, כגון "וכד תרנגולא קארי ובני נשא ניימי בערסייהו ולא מתערי תרנגולא קארי לבתר ואמר מה דאמר" (ח"ג כג ע"א). יתכן שאין זה אלא רמז לקולות שבפ"ש, שהוא מקורו של משה די ליאון, כזכור. בגרסה אחרת בזוהר משבח התרנגול את הבורא לפני קריאתו לבני האדם (שם, ע"ב). בגרסה אחרת קורא התרנגול לבכות את גלות השכינה (זוהר חדש, מדרש הנעלם רות, מו ע"א). בדרך כלל אלו קריאות הערה וזירוז לעסוק בתורה, השווה להלן, קול שלישי, חמישי, ששי ושביעי, אך מצויים אף גרסאות אחרות ובהן נמנים ומפורטים קולות התרנגול - ציטוטי כתובים, שאין להם ולפ"ש ולא כלום, כגון בח"ג קעא ע"ב (מובא בהערה הבאה), וכגון שלושת הקולות המקראיים שקורא התרנגול השחור המבשרים לאדם את מותו בח"א, ריח ע"ב: "זמנא קדמאה קרי ואמר כי הנה היום בא בער כתנור. זמנא תניינא קרי ואמר כי הנה יוצר הרים...זמנא תליתאה כדי בעיין לאפקא נשמתיה מניה קרי תרנגולא ואמר מי לא ייראך..."

גם בין המסורות שמביא אלדמירי כלולה מסורת שבו טופח התרנגול השמיימי בכנפיו וקורא בשלושת אשמורות הלילה שלוש קריאות, ומסורות אחרות על קריאות רצופות סתם.

---

73 מספר הקולות הוא מספר נוסחאי שכיח, מקביל דרך משל לשבעה רקיעים או היכלות בספרות האפוקאליפטית ובספרות ההיכלות ומשקעיה הקדומים.

דומה, שהיסוד לשבעת הקולות הם הקולות בפרק כ"ט בתהלים, שכבר נדרש בפסחים קיב,ע"א על שבעה קולות שאמר דוד על המים. ואכן הזוהר מכיר נוסחה, שעל-פיה קורא התרנגול שבעה קולות, שרובם לקוחים מהפרק הנ"ל: "בשעתא קדמאה קרי ואמר קול ה' בכח קול ה' בהדר. ובשעת' תניינא קרי ואמר קול ה' לעיר יקרא בשעתא תליתאה...קול ה' חוצב להבות אש בשעתא רביעאה...קול ה' יחיל מדבר וגו'. בשעתא חמשאה...קול ה' על המים וגו'. בשעתא שתיתאה...קול ה' יחולל אילות וגו'. לבתר קרי ואמר קול אמר קרא ואמר מה אקרא וגו' (ח"ג קעא,ע"ב-קעב,ע"א; השווה את הקול השביעי להמנון עורב וזבוב להלן).

השווה גם הכתוב "שבע ביום הללתיך" (תה' קיט,קסד). ילק"ש שמעוני מביא בשם ילמדנו אף שבעה קולות שבמתן תורה וכורך את הדרוש בפסוק זה (ילק"ש תה' סי' תשמ; באופן דומה גם בס' הבהיר, ווילנא, תרמ"ג, ה,ע"ב; ו,ע"א). ובפירוש התפילה שבסידור נ"ה טריוש, ט' הינגן, ש"ך על ברכת בא"י אמ"ה אשר נתן ל ש כ ו י בינה נכרך הכתוב במפורש בקריאות התרנגול: "ולא יקרא בלילה פחות מז' פעמים על שם שבע ביום הללתיך".

במדרש מיטטי על שיר השירים שנדפס ע"י גרינהוט, ירושלים, תרנ"ז: "דברים שהם מכוסין מן הבריות נתגלו לר' עקיבא וחבריו...באותה שעה פתח הקב"ה ז' רקיעים...מיד יצא בת קול...אח"כ נחלק הקול לז' קולות".

74 בראש שבעת הקולות בזוהר, שם, הנוסחה הרגילה בהמנוני פ"ש: "איהו מה קרי".

75 במסכת היכלות, מן החיבורים המאוחרים של ספרות ההיכלות, מתוארות בנות-קול אנונימיות והמנונים אנגליים, שתכנם זהה לשני קולותיו הראשונים של התרנגול: "ועומדת בת קול אצל גלגל זה ובת קול אצל גלגל זה... שבשעה שהקב"ה יורד משמי שמים העליונים [השווה גרסת ד!] מתשע מאות וחמשים וחמשה רקיעים ויושב בערבות על כסא כבודו מיד בת קול אחת יוצאה בכל שערי רקיע ורקיע ובכל שערי ערבות ואומרת: שאו שערים ראשיכם וגומר והם משיבין ואומרין מי זה מלך הכבוד והיא משיבה ואומרת ה' עזוז וגבור ה' גבור מלחמה. ובת קול אחרת יוצאה בכל שערי בתי כנסיות ובתי מדרשות ואומרת שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי...הכבוד. ושרי בתי ע"א משיבין ואומרים מי הוא זה מלך הכבוד. ושרי בתי כנסיות ובתי מדרשות עם הררי בראשית משבחין ואומרין ה' צבאות הוא מלך הכבוד סלה" (מהד' יעללינעק, ביח המדרש, ב, פרק שביעי, ע' 45). מקבילה ברורה זו עשוייה להצביע על זיקתו של פ"ש לספרות ההיכלות. גם בזוהר מובאים המנונים אלה פעם אחת בהיאור חצות הלילה עם כניסת הקב"ה לג"ע וקריאת התרנגול, אולם מיוחסים הם שם לצדיקים ולאילנות בג"ע: "בשעתא דקב"ה עאל בגנתא דעדן כדין כל אינון אלנין דגנתא וכל אינון נשמתין דצדיקייא פתחי ואמרי שאו שערים ראשיכם וגו' מי זה מלך הכבוד וגו' שאו שערים..." (ח"ב קצו ע"א). המקור הוא בודאי פ"ש, שעובד כדרך הזוהר.

76 קולות אלו פונים אל בני האדם בקריאות הערה וזירוז לעסוק בתורה ויש בהם נימה של תוכחה. על התרנגול המבחין בין יום ובין לילה כבר נתקנה ברכה מפורשת: "כי שמע קול תרנגולא לימא ברוך אשר נתן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה" (בר' ס,ע"א). קריאת הגבר עם עלות השחר שימשה אות זמן אף בעבודת המקדש (יומא א,ח, וראה הויכוח על משמעות המלה התנאית 'גבר' בין האמוראים, שהכירו את המלה תרנגול בגמרא שם, כ,ע"ב). התרנגול השמיימי מעורר את האנושות גם במיתולוגיה הפרסית כנזכר לעיל בכתבי אווסטה. המסורות המוסלמיות שמביא אלדמירי מטעימות, כי תכלית קריאת התרנגול השמיימי והארצי כאחד לעורר את המתפללים. באחת מן המסורות שלוש קריאות מילוליות שתוכנן דומה לתוכן קולות התרנגול כאן: הערה, זירוז ודברי תוכחה.

תיאור דומה של התרנגול הביתי בכתבי אח'ואן אלצפא ב"אגרת בעלי חיים". בתרגום העברי של קלונימוס בן קלונימוס נאמר על התרנגול: "יודע עתות התפלה, המזכיר בבקרים אדוניו, המעורר שבטו טוב התוכחת מוסר בשובה ונחת, והוא בתפלתו חוקר, כאשר ירנן לבקר: זכרו בני אמונים כמה אתם ישנים, והמות לא תזכורו. ויום הדין לא תחקורו. וימי הגמול לא תתאוו, ומעדני הגן לא תקחו" (מהד' טופורובסקי, שער שני, פרק שביעי, ע' סד-סה).

על הקימו את המאמינים לתפילתם ואת הכמרים ללימודיהם גם בביסטיארים לטיניים בימי הבינים, אוספים עממיים שמקורם עיבוד הפיזיולוגוס המזרחי הקדום (ראה מבוא א, פרק ז). באוסף כזה מן המאה הי"ב מאנגליה מיוחסת ל "שירת" התרנגול אף סגולות מגיות של הפחת תקווה, ריפוי וכו'. "Scripture teaches that this did not happen by chance, but by the will of our Lord" (T.H. White, The Book of Beasts, London, 1954, p. 151).

רישומיהם של קולות אלה בולט בזוהר. התרנגול קורא לאנשים ומנסה לעוררם לעסוק בתורה, אך רק הצדיקים בג"ע נענים לו: "וקרי ולית מאן דאתער בר אינון זכאי קשוט דקיימי ואתערו באורייתא. וכדין קב"ה וכל אינון צדיקיא דבגו גנתא דעדן צייתי לקליהון (ח"א עז,ע"ב ועוד). גרסה אחרת: "וקרי ושבח למלכא קדישא וקרי לבני נשא דישתדלון באורייתא ובשבחא דמאריהון ובפולחניה זכאה חולקיהון דמאן דקיימין מערסייהו לאשתדלא באורייתא" (ח"ג כב,ע"ב). לאחר שקורא התרנגול המיתי ובני אדם נמים במיטותיהם ואינם מתעוררים אומר הוא דבר תוכחה: "ווי לפלניא נזיף דמאריה שבקא דמאריה דלא אתער רוחיה ולא אשגח ליקרא דמאריה" (ח"ג כג, ע"ב).

יונה מה היא אומרת: כסוס עגור כן אצפצף אהגה כיונה דלו עיני למרום ה׳ עשקה לי ערבני[77] (ישעיה לח,יד).

(א)(ב)

אמרה יונה לפני הקבה רבונו שלעולם יהיו מזונותי
מרורין כזית ומסורין בידיך ואל יהיו מתוקין
כדבש ומסורין בידי בשר ודם.(1) [78]

כסוס עגור...] א(2): יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה הראיני את מראיך השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראיך נאוה (שיר השירים ב,יד) ט(3)

(א)(ב)] ג(4): (א)ב(ב):-ד | יונה] א: -אר |
יהיו] א: יהי רצון מלפניך שיהיו: יהי ו |
מרורין] א: מרים אה: בידיך ומרורים ב | ומסורין]
א: ויהיו מסורים ה: -אב(לעיל)ט | בידיך] גמס
(ב לעיל): בידך(5) הופ: ובידך ט: -א |
מתוקין(6)] א: מתוקים אגה: בידי בשר ודם אפילו
מתוקים כדבש ב | כדבש] א: מדבש אמ | ומסורין]
א: ויהיו מסורים ה: ויהיו מתוקים בידי בשר ודם
ומסורים(7) א: -ט | בידי] א: ביד ט: לידי פ |
בשר ודם] א: בני אדם ה: שמים(7) א

(1) מאמר זה חורג מתבניתו של פ"ש, בהכילו לשון חכמים, ולא ציטוט הכתוב, שאין בה עניין שבח וקילוס; ואיננו אלא ציטוט מדרש ידוע (למטן) כלשונו, שלא לפי רוח פ"ש (המבוסס כנראה על הרחבות דרשניות ידועות, אך הוא נמנע תמיד מלפרשם). היעדרות חלק זה מד [=(ג)] מחזקת את הסברה כי תוספת מאוחרת לפנינו, שנוספה על-פי המדרש בנוסחי (א)(ב).

(2) בכ נכללת יונה ברשימת אומרי השירה ב׳סימן׳, אך כה"י נקטע לפני פירוטה. מעל יונה הוסיף המגיה: תור.

(3) גרסה זו מצוטטת אצל אלבו, ס׳ העקרים, מאמר שלישי, פרק א׳, מהד׳ מחברות לספרות, תל-אביב, חש"ד, ע׳ 325, בדונו בפ"ש. על כך שהכיר כנראה את פירושו של קמחי, ראה במבוא א, פרק ב. לפנינו שוב תוספת נחרזת של רש"ק; השווה שהש"ר על הפסוק.

(4) הפנים על-פי ג, הזהה ללשון התלמוד, כי א משובש לגמרי.

(5) כך גם לשון התלמוד, השווה למטן.

(6) סטינו כאן מגרסת ג לצורך אחידות הלשון, על-פי כ"י אחרים וגרסת עירובין יח,ע"ב.

(7) א משובש כאן לגמרי; כנראה חל שיבול בעת ההעתקה.

---

77 המגנון נחרז בשם אומרו, ופשוטו של הכתוב כרוך בעניין תפילה.

78 מדרש ארצישראלי ידוע. בלשון זו ממש מיוחס לאמורא ר׳ אלעזר [בן פדת], ראה סנה׳ קח,ע"ב. במקום אחר בתלמוד מיוחס לר׳ ירמיה בן אלעזר, מדור אמוראי א"י שלאחריו, כמעט בנוסח זהה (ראה עיר׳ יח,ע"ב. ההבדל היחידי "ותלוין" תחת "ומסורין" אינו קיים בגרסת רבנו חננאל שם). מובא גם

בפדר"א פ' כג; מדרש משלי לא,ט. בניסוח אחר, מקוצר, מביא את המדרש ר' אבהו: "מוטב מר מזה [מתחת ידיו של הקב"ה] ולא מתוק מתחת ידיך" (ב"ר פר' לג,ו, מהד' תיאודור ע' 311 וע"ש חילופי הגרסאות; השווה ויק"ר לא,י, מהד' מרגליות ע' תשלב; שהש"ר א,טו; ילק"ש על הפסוק). כידוע עומד ר' אבהו בראש אמוראי א"י שמסרו מאמרי אגדה בשם ר' אלעזר (עיין באכר, אגדת אמוראי א"י, ב,ח"א, תל-אביב, תרפ"ז, ע' 11, 86) ולפיכך נראה, שמדרש זה מקורו אמנם ר' אלעזר.

עגור[79] מהו אומר: הודו לה׳ בכנור בנבל עשור זמרו לו[80] (תהלים לג,ב).

אוזן[81] מהו אומר: שירו לו זמרו לו שיחו בכל נפלאותיו[81א] (תהלים קה,ב).

הודו...] x: הודו לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו (תה׳ קיח,א) ב(1) | אוזן] כ(2): איזון ר(3): אוזן א(4): אווז הקבמ: אווזא ט: אומן(5)ב: אגין אמן (אמו?)(6)ס: עזוז(7)דו(8)פ| שירו...] x(9): -(ב)(10)

(1) שירת לויתן גם בכ"י זה גופו. שיבוש, שמקורו בהתחלה זהה של שני הכתובים.

(2) כלול רק ברשימת אומרי השירה ב׳סימן׳ האחרון לפני הקיטוע. התיבה מנוקדת ניקוד בבלי מורכב אוזן, היינו אוזן או אוזן בהטעמה מלעילית (ההברה האחרונה מצויינת כבלתי-מוטעמת בתנועה המקבילה לפתח ולסגול בניקוד הטברני). מעליה גלוסה בערבית: אוזן בטה (ברוז). נראה שזו הגרסה המדוייקת ביותר, שנשתבשה ביתר הגרסאות, מתוך שלא הובן פשרה, אך רישומיה עדיין נכרים בהן וניתן להסבירן כגלגולי העתקה של אוזן. השווה גרסאות ר,א,ב,ס וההערות להן להלן. בחלק מן הגרסאות שונתה המלה למלה המוכרת ׳אווז׳, ונוצרה בנוסחן כפילות ל׳אווז׳, הכלול ממילא בפ"ש להלן. ואכן הוצרכו לתרץ ולישב כפילות זו. בה הגהת-שוליים מאוחרת בכתיבה איטלקית רהוטה מוסיפה לתיבת ׳אווז׳ "גדול", להבדילו מן ה׳אווז׳ האחר, שהוגה לידו "קטן". ט משנה ל׳אווזא", והפירושים בדפוסים מתפלפלים בעניין זה.

(3) נכלל ברשימת סדרו בלבד, לאחר צפור, ללא פירוט גרסתו, ועם זאת כלולים ברשימה גם אווז כנ"ל ואווז הבר במקומם. גרסה זאת רווחת מאד בדפוסים תחת השם אווז. ללא ספק נובעת היא מגרסת כ.

(4) מלכתחילה נכתב (ברשימת ה׳סימן׳ ובפירוט כאחד) ׳אוון׳, והנו"ן הסופית תוקנה לזי"ן, לא מן הנמנע, שבידי הסופר עצמו. השווה גם גרסאות בס המסתיימות בנו"ן. הדעת נותנת ש׳אוון׳ מקורו ב׳אוזן׳ כשיבוש רגיל של וי"ו/זי"ן, ולפי שלא הובנה משמעותו ע"י המעתיק או המגיה תיקנו ל׳אווז׳, מבלי ליישב את הסתירה שבכפילות אווז כאן ולהלן במקומו. הגרסה המתוקנת מצטרפת לגרסה המשותפת לכל בני הנוסח הספרדי (הק, ט) ולחלק מן האשכנזי (גמ).

(5) האין זו קריאה מוטעית של ׳אוזן׳ בכתיבה רבנית אשכנזית גוטית (ב גופו כתוב בכתיבה כזאת), שבה סמיכות וי"ו וזי"ן עשויה להתפרש בנקל כמ"ם? השווה גם גרסת ס.

(6) אם הקריאה ׳אמן׳ מן הסתם אף כאן קריאה מוטעית של ׳אוזן׳ [=כ!] בכתיבה גוטית (ס גופו אשכנזי הוא), ו׳אגין׳ הצעת קריאה נוספת לאותה תיבה (צירוף זי"ן ווי"ו עשוי להתפרש בכתיבה כזאת גם כגימ"ל יו"ד או מ"ם). אם הקריאה ׳אמו׳ היא, נבעה היא כנראה מ׳אווז׳. לגבי ׳אגין׳ השווה גרסת כ"י אוקספורד Mich. 185, המשתייך ל(ב), ׳אוגיא׳ (נכללת גם במהדורה האקלקטית של כ"י המוזיאון הבריטי, גסטר 1047). בב ובס מעין קונטאמינאציה של כרא (אוזן) והנוסח (הספרדי) אווז (הקטא).

(7) שיבוש? בצלילו ובכתיבו דומה ל׳אווז׳. תן דעתך למקור המלה בכתוב דומה מאד להמנון כאן: "...ודברי נ פ ל א ו ת י ך א ש י ח ה ו ע ז ו ז נוראותיך יאמרו" (תה׳ קמה, כ-ו).

(8) ההמנון (על-פי גרסת (ג), לעיל) נכתב כהמשך לשירת עגור, אולם הרובריקטור כתב מעל לתיבת ׳כשרואה׳ בדיו אדומה תיבה שניטשטשה לגמרי. על-פי ההקבלה הזהה-כמעט לפ מן הסתם נכתב שם ׳עזוז׳.

(9) כ כאמור נקטע, ושירת אוזן, שנזכר ברשימת ה׳סימן׳ אינה נכללת בו.

(10) בכל כה"י של (ב) פסיחה על המנון האווז בגלל הומאוטלויטון של התבנית החוזרת. מתוך כך נשמט בכל נוסח (ב) גם עורב הסמוך לאווז(ן) בנוסח (א), ואשר נכלל ללא ספק גם באבי נוסח (ב), שהרי המנונו כלול ב(ב), אלא שיוחס בגלל הפסיחה לאווז. מתוך כך אומר אווז בנוסח (ב) המנון עורב להלן (כשרואה...קול וגו׳).

79 השם מופיע פעמיים במקרא, תמיד בצירוף סוס/סיס, הקודם לו (יש׳ לח, יד; יר׳ ח,ז) ואינו מופיע בלשון חכמים או בתו"מ (אולם בודנהיימר מציינו בין רשימת בעלי-חיים מבבל שנזכרו בתלמוד בבלי, בודנהיימר, א, ע׳ 152). מקורו שם ציפור באכדית, ראה מילון קיהלר בערכו. השם לא הובן כנראה כבר בתקופה קדומה: התרגומים היווניים הביאוהו בתעתיק או שהשמיטוהו (השבעים ליש׳). תרגום יונתן ליש׳ תרגמו כפועל, וכיו"ב גם בפשיטתא (ראה מלון ב"י, ע׳ 4305, 3988-3989, הערות טור-סיני שם) וכך כנראה הבינו גם בעל מגלת ישעיהו (עיין י׳ קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגלת ישעיהו, ירושלים, תשי"ט, ע׳ 244, סעיף 9, שם גם החומר מהתרגומים). התרגום ליר׳ תרגם סנוניתא. הירונמוס ליש׳ - כעין תואר של סיס, אך ביר׳ מתרגמו כשם עוף (מלון ב"י, שם). לוויזוהן מזהה אותו בעקבות רש"י לקיד׳ מד,ע"א עם כרוכיא בתלמוד (סעיף 199), אולם רש"י, המסתמך על התרגום ליר׳ עירב את תרגום עגור עם תרגום סוס שם. מפרשי ימי הבינים הבינוהו כשם עוף (מלון ב"י, ע׳ 4305,הערות טור-סיני). למן תקופת הגאונים מצוי השם בספרות (ע"ש במלון). על זיהויו הזואולוגי עיין בודנהיימר, ב, ע׳ 345 וכן החי בא"י, ע׳ 423, מס׳ 428, המזהה אותו עם grus (וכבר רש"י זיההו כך, עיין בפירושו ליר׳ ח,ז: "לועז גרואה").

בדפוס אמשטרדם תנ"ב פורש עגור כתוכי ("הוא עוף שמצפצף בלשון בני אדם כשמלמדין אותו"), וממנו עבר הפירוש לדפוסים רבים.

80 פשוטו של הכתוב הינו המנון.

81 אם אין זה גלגולו של אווז או אוזין, ברבוי (השווה ההערות לנוסח.

לאווז בערבית צורת ריבוי מיוחדת בעלת נו"ן בסופה (اوزون) יתכן, כי לפנינו גלגול מאוחר יותר או צורת זכר של העוף המקראי עזניה (ויק׳ יא,יג; דב׳ יד,יב), הזהה כנראה לעוף עוז בלשון חכמים (כלים יז,יד; זיהוי זה כבר אצל רב האי גאון, ראה קאהוט, ערוך השלם, ו, ע׳ 181; קרויס, תוספות ערוך השלם, ע׳ 309). החילוף ע/א מצוי כבר בתרגומים, המתרגמים במקרא: עוזיא, עוזא אך גם אזא (ראה Levy, Chal. Wörterbuch ערך אזא, I, ע׳ 17; השווה גרסת תרגום ירושלמי במהד׳ גינזבורגר, ברלין, תרנ"ח; הערוך, ערך אז). הניקוד הבבלי מורה על מלעליות המלה, ובסברנית עשויה היתה להיות *אֹזֶן הקרוב לעָזְנִיָּה! פרופ׳ א"ש רוזנטל העמידני על ניקודה הבבלי של התיבה עזניה בספרא כ"י רומי - העזניה - לומר עָזְנִיָּה, צורה קרובה ביותר לאוזן בניקוד הבבלי שבכ. הזיהוי הזואולוגי ראה בודנהיימר, ב, ע׳ 345; קיהלר, ערך עזניה, ע׳ 695; Driver, PEQ 87 (1955), p. 10.

אם כך ואם כך, הצורה ׳אוזן׳ הובנה כבר סמוך לכתיבת כ"י כ מן הגניזה כאוז, או, ביתר דיוק כברווז, על-פי הגלוסה הערבית (לעיל). גם עזניה זוהתה כאווז, עיין הערוך וכן במלון התלת לשוני עבריה-ערבית-שומרונית המליץ, מהד׳ בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ב, ירושלים, תשי"ז, ע׳ 553ב.

תן דעתך אף לקריאת הספרדים אוֻז "משקל שאין לו אח" (מלון ב"י, ע׳ 93).

(א)

עורב מהו אומר: קול קורא[82] במדבר[83] פנו דרך ה׳ ישרו בערבה מסלה לאלהינו(1) (ישעיה מ,ג).

(א)] (א)| קול...] א(2) ה: מי יכין לעורב צידו כי ילדיו אל על ישועו יתעו לבלי אכל (איוב לח,מא) סק(3)

(ב)

עורב מהו אומר: כשרואה שישראל עוסקין בתורה אומר: קול קורא[82] במדבר[83] פנו דרך ה׳ ישרו בערבה מסלה לאלהינו (ישעיה מ,ג).[84]

(ב)] (ב)ב| עורב] ב: -(ב)(4)| כשרואה] ×: בזמן ב| שישראל] גב: ישראל מ: את ישראל וספ| עוסקין] מס (עוסק׳ ג): עוסקים ופב

(ג)

עורב מהו אומר: בזמן שרואה את ישראל שאינן עוסקין בתורה מהו אומר: קול אומר קרא[82] ואמר מה אקרא כל הבשר חציר וכל חסדו כציץ השדה(1) (ישעיה מ,ו).[84]

(ג)] ל: ד| בזמן... קול אומר...] ל: בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה׳ ורפאתיו(5) (ישעיה נז, יט) ד

(1) יחסי הנוסחים זה לזה והתפלגנת הנוסח עשויים להתבהר משנעיין בגרסאות שירת זבוב, ששלושה ההמנונים הבאים מפרידים בינה לבין שירת עורב בכל כה"י. עימות זה, שנבצר מאתנו להציגו בכפיפה אחת, רומז לכך, שהתפלגות הנוסח נבעה מזיקות שיכול מלא וחלקי בין שני המנונים אלה לגרסאותיהם. עירוב זה מקורו מן הסתם בדמיון הרב בין הכתובים, שאף הינם סמוכים זה לזה.
עשויים אנו להניח יחסי שיכול מלא [בין (א) לבין (ג)] או חלקי [בין (ב) לבין (ג)], רק אם נשער שנוסח (ג) הכיל את שתי גרסאותיו (ל וד) כאחד. השערה אפשרית זו, יש בכוחה לבאר את התפלגות הנוסח מתוך הנוסח המלא של (ג) כמקור לגלגוליו ב(א)(ב).

(2) כה"י ממשיך אמנם: "ואתה ה׳ הקיצה", אך אין זה אלא קיצורה של שירת נשר (הסמוכה לשירת עורב), שחסר בא; לומר, פסיחה על ציון נשר. פסיחה זו נעשתה כנראה במתכוון, כדי לשמור על תבנית העֲשרת בחלוקת ההמנונים שבא. יתכן אפוא שא השאיר את ההמנון, בהשמטת שם אומרו, וצירפו להמנון העורב. השווה נמלה לעיל ודב להלן ומבוא ב, פרק ח.

(3) גרסה "פרטית", נחרזת, של רש"ק, שנתגלגלה לק, כגרסאות-עריכה קודמות.

(4) ב(ב) מיוחסת שירה זו לאווז הקודם, עקב פסיחה. ר׳ אווז לעיל, הערה (10). יחס השיכול של שירת עורב-זבוב בין (ב) ל(ג) הוא חלקי בלבד ב(ב). הניסוח היחובי (כשרואה וגו׳) - שיבוש הוא? אך השווה גרסת ה בשירת זבוב.

(5) על-פי הנחת השיכול בין עורב-זבוב/(א)-(ג) כלל (ג) מעיקרו גם פסוק זה, שהרי שני ההמנונים נכללים בהמנון זבוב שבנוסח (א), השווה להלן.

81א השווה הערה 80. הכתוב אינו נדרש כלל במדרשים. השווה מה שנאמר בגמרא על אווז: "הרואה אווז בחלום יצפה לחכמה שנא׳ חכמות בחוץ ת ר נ ה " (בר׳ נז,ע"א).

82 הפועל המשמש לתיאור קולו של העורב בלשון חכמים הוא קרא, השווה למשל תוספתא שבת ו(ז),ו; ז(ח),יג.

---

83 ירמיה ג,ב "...על דרכים ישבת להם כערבי במדבר" גרסת השבעים שלו:
כ ע ו ר ב במדבר. ואכן בפסוק זה (מן השבעים) נפתח תיאור העורב
בפיזיולוגוס היווני הקדום! (ראה מהד' E. Peters, Der griechische
Physiologus und seine orientalischen Ubersetzungen, Berlin, 1898,
p. 53). השווה גם התיאור בישעיה לד,יא: "וירשוה קאת וקפוד וינשוף וערב
ישכנו בה", ממנו משתמע כאילו העורב עוף מדברי הוא. ב"אגרת בעלי חיים"
מתואר העורב "הסובב המדינות והמדברים" (שער שני, פרק שביעי, מהד'
טופורובסקי, ע' סז).

84 תוכן המנון נוסח (ב) הולם את הפתיחה שלו ותוכן המנון נוסח (ג) הולם
את פתיחתו הוא ("בזמן שרואה... ש א י נ ן עוסקין בתורה").

נשר מהו אומר: ואתה ה׳ אלהים צבאות אלהי ישראל הקיצה לפקד כל הגוים אל תחן כל בגדי און סלה (תהלים נט,ו).

סנונית[85] מה היא אומרת: למען יזמרך כבוד ולא ידם ה׳ אלהי לעולם ועד[86] (תהלים ל,יג).

(א)(ב)	(ג)
שממית[87] מה היא אומרת: הללוהו בצלצלי שמע הללוהו בצלצלי תרועה(5) (תהלים קנ,ה).[88]	סממית[87] מה היא אומרת: כל הנשמה תהלל יה הללויה(5) (תהלים קנ,ו).[89]

נשר] ×: -א(1) | ואתה...] ×: עורה למה תישן ה׳ הקיצה אל תזנח נצח (תה׳ מד,כד) ט(2) | סנונית] ×: סינונית ק: -ב| למען...] (א)גוספ: הללוהו בצלצלי שמע הללוהו בצלצלי תרועה (תה׳ קנ,ה) ד(3)מ(4) |

(א)(ב)	(ג)
(א)(ב)] (א)ב(ב)ד| שממית] ×: סממית בג ד| הללוהו...] ×: למען יזמרך...ד(3)	(ג)] ל[כ?](6) | סממית] ל

(1) נשר לא נזכר אמנם בא, אך שירתו נזכרת, כשהיא מצורפת לשירת עורב הקודם לו. השווה עורב לעיל, הערה (2).

(2) שיבוש שמקורו מן הסתם בדמיון שבין שני הכתובים (ה׳...הקיצה...אל... סלה/ה׳ הקיצה...נצח). יתכן שנבע מציטוט מקוצר שהיה לפני ט.

(3) שיכול השירות הסמוכות סנונית-שממית, אך לא לפי נוסח (ג), אלא לפי נוסח (א)(ב). לפיכך יש לשייך את ד לנוסח (א)(ב) של שממית, להלן.

(4) מ נקטע לאחר המנוך זה, ואין לדעת אם שיכול הוא, כמו בד, או שמא פסיחה על שירת הסנונית וציון השם שממית.

(5) שירת שממית בנוסח (א)(ב) היא שירת חולדה בגרסת כ [=(ג)], ושירת סממית בל [=(ג)] היא שירת חולדה בנוסח (א)(ב), לפיכך פסוקים משלימים וסמוכים אלו בגדר חילופי נוסח הם. השווה שירת חולדה לעיל, הערה (2).

(6) יחס השיכול הנ"ל בהערה הקודמת, עשוי להורות שגרסת כ צריכה היתה להיות זהה לל כאן. השווה שירת חולדה לעיל, הערה (8).

---

85 השם מופיע לראשונה בלשון חכמים, ראה תוספתא חולין ג,כג; ספרא שמיני ג,ה וכו׳. עיין לווידזוהן סעיף 259; הזיהוי הזואולוגי בודנהיימר, א, ע׳ 345. לגבי סמיכות סנונית לנשר השווה שבת עז,ע"ב.

86 במדרש מיוחסת אמירת כתוב זה, שעניינו קילוס, לרוח הקודש, ראה ויק"ר פר׳ כח,ו, מהד׳ מרגליות ע׳ תרסז; אס"ר י,ה.

87 במקרא נכתב בשי"ן שמאלית ובספרות התנאים ואילך בעיקר בסמ"ך כדרך חילופי שי"ן שמאלית בסמך כבר בספרי המקרא. הזיהוי הזואולוגי ראה מלון קיהלר, ע׳ 925, ועיין I. Loew, ZA 26 (1912), p. 140-142. טור-סיני לעומת זאת מזהה את שממית עם עכביש, כדרך ספרות ימי-הביניים (וכן אף באילוסטרציות בכ"י של פ"ש, למשל כ"י רוזנטליאנה), עיין הערתו הארוכה במלון ב"י, ע׳ 7586-7587.

(א)

זבוב בשעה שרואה שאין
ישראל עוסקין בתורה
אומר: קול אומר קרא ואמר
מה אקרא כל הבשר חציר
וכל חסדו כציץ השדה
(ישעיה מ,ו). יבש חציר
נבל ציץ ודבר אלהינו
יקום לעולם (שם שם,ח).
ואומר: בורא ניב שפתים
שלום שלום לרחוק ולקרוב
אמר ה׳ ורפאתיו[1]
(ישעיה נז,יט).[90]

(ב)

זבוב מהו אומר: קול
אומר קרא ואמר מה אקרא
כל הבשר חציר וכל חסדו
כציץ השדה (ישעיה מ,ו).
יבש חציר נבל ציץ ודבר
אלהינו יקום לעולם
(ישעיה מ,ח). בורא ניב
שפתים שלום שלום לרחוק
ולקרוב אמר ה׳
ורפאתיו[1] (ישעיה
נז,יט).[90]

(ג)

זבוב מהו אומר: קול
קורא במדבר פנו דרך ה׳
ישרו בערבה מסלה
לאלהינו[1] (ישעיה
מ,ג).

(א)] (א)ב| שרואה] ×:
טב| שאין ישראל] ×:
שישראל ב| קול...] הק:
-א[2]ט| יבש...] ×:
יבש חציר נבל ציץ כי
רוח ה׳ נשבה בו (ישע׳
מ,ז)| ואומר] א: -קב:
בזמן שישראל עוסקים
בתורה אנ׳ ט: ובשעה
שישראל עוסקין בתורה
הוא אומר[3]ה| בורא...]
×: +...יבש חציר נבל
ציץ ודבר אלהינו יקום
לעולם ה: +...יבש חציר
...כי רוח ה׳ נשבה בו[4]
(ישע׳ מ,ז) ב

(ב)] (ב)

(ג)] דל

(1) השווה התפלגות הנוסח בשירת עורב לעיל. העימות מורה, כאמור, על יחסי שיכול (ועירוב) בין נוסח (ג) ונוסחי (א)(ב). השווה שם, הערה (1).

---

88 כתוב זה איננו נדרש כלל בספרות הקדומה, עיין א׳ הימאן, תורה הכתובה והמסורה, תל-אביב, ת"ש, על הפסוק.

89 השווה הערה 63 לעיל.

(2) היעדרו של פסוק זה בא הוא מן הסתם פסיחה, כמתחייב מזיקת השיכול בין (א)(ב) ל(ג). הפסוקים ישעיה מ, ו-ח בגדר היגד אחד הם, ומטבע כה"י הוא שאחד יאריך בציטוט ואחר ימעיט. אולם ב(ב) יציב הציטוט בכל כה"י. השווה גם גרסת ה.

(3) פיצולה של השירה לשנים בצורה זאת איננו מסתבר מתוך השוואת נוסחי זבוב-עורב, אך גם בנוסח (ב) של עורב ניסוח חיובי, וכן בב בראש השירה.

(4) השווה גרסת ה בחלק הראשון. למעשה - ציטוט של שלושת הפסוקים כאן, בשיכול סדרם.

---

90 על-פי הרישא בנוסח (א) כתוב זה עשוי להיות מכוון לחזרה בתשובה על-פי דרשתו של ר' אבהו, הלמד ממנו כי "מקום שבעלי תשובה עומדין שם צדיקים אינן עומדין" (בר' לד,ע"ב; סנה' צט,ע"א).

(א)(ב)	(ג)
רחמה[91] מה היא אומרת: אשרקה להם ואקבצם כי פדיתים ורבו כמו רבו[92] (זכריה י,ח).	רחם[91] מהו אומר: אשרקה להם ואקבצם כי פדיתים ורבו כמו רבו[92] (זכריה י,ח).

שבולת שלחטים(2) מה היא אומרת: שיר המעלות ממעמקים קראתיך יה[93] (תהלים קל,א).

שבולת שלשעורים(2) מה היא אומרת: תפלה לעני כי יעטף ולפני ה׳ ישפך שיחו[94] (תהלים קב,א).

שאר כל השבולים מה הם אומרים: לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו בר יתרועעו אף ישירו[95] (תהלים סה,יד).

(א)(ב)] (א)ב(ב) | רחמה] x: רחמא ס | (ג)] דל(1)

שבולת שלחטים] אהב (חיטין) דל: שבולת חטים סקו (חיטין): שבולי חטים פ: שובלי חטים ס: שבלת המים[93] ג| שיר המעלות...] x: שגיון לדוד אשר שר על דברי כוש בן ימיני (תה׳ ז,א) ב(3) | שבולת שלשעורים] x: שבלת שעורים גוק: [שובלי?](4) שעורים ס: שבולי שעורים פ| תפלה...] x(5): -ו(6) | שאר כל השבולים] אדל(השבולת ?)(7)ע: שאר השבלים ק: שאר שבולים גפ: שאר שובלים ס: שער השבולים ב: ושאר כל האילנות(8) ה: -ו(6)

(1) ברשימת אומרי השירה בראש הפסקה: בת רחם.

(2) התיבה ׳של׳ חבורה למלה שאחריה רק בל הקדוס, כמו בכה"י הקדומים והמשובחים של לשון חכמים, כדין. עיין ה׳ ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים, תשכ"ד, ע׳ 26-28, 189-193.

(3) גרסה מוזרה ביותר. אין למצוא הסבר כל שהוא שבשיבוש העתקה.

(4) על-פי ׳שובלי חטים׳ ו׳שאר שובלים׳ שבכ"י זה.

(5) ע מתחיל מאמצע שירה זו.

(6) פסיחה (הומאוטלויטון) מלשון התבנית ללשון התבנית הסמוכה, בעטייה נשמט המנונה של שבלת של שעורים ויוחס לה המנון שאר כל השבולים הבא אחריו (בכה"י מצוטט הכתוב לא מתחילתו: הצאן ועמקים יעטפו בר...).

(7) נכתב מלכתחילה "השיבולת" ותוקן ל"השבולים"?

(8) אל נכון שיבוש גרידא. שירת שאר כל האילנות כלולה בנפרד, גם בה.

---

91 במקרא פעם אחת בלשון זכר רחם (ויק׳ יא,יח) ופעם אחת בלשון נקבה (דב׳ יד,יז). בתלמוד (להלן) בלשון זכר. על זיהויו עיין א׳ ביליק, בית מקרא ה (תש"ך), ע׳ 27-34. ראה גם זיהוי שונה של G.R. Driver, Birds in the OT, PEQ 87 (1955), p. 16.

---

92 הרחבה דרשנית מפורשת להמנון זה בתלמוד: "אמר רב יהודה קאת זו הקוק רחם זו שרקרק". זיהוי זה גם בתרגום יונתן ובפשיטא המתרגמים רחם שרקרקא. על סמך זיהוי זה נחרז הכתוב, שבו תיבת "ואשרקה", לרחם, כשהוא נכרך במסורת אסכאטולוגית-מגית סתומה, כפי שמסתבר מהמשך הגמרא: "א"ר יוחנן למה נקרא שמו רחם כיון שבא רחם באו רחמים [רש"י: מטר] לעולם. אמר רב ביבי בר אביי והוא דיתיב אמידי ועביד שרקרק וגמירי אנו דאי יתיב אארעא ושריק אתי משיחא שנאמר אשרקה להם ואקבצם אמר ליה רב אדא בר שימי למר בר רב אידאי והא ההוא דיתיב בי כרבא ושרק ואתא גלל אפסקיה למוחיה אמר ליה ההוא ביידא הוה" (חולין סג,ע"א; ילק"ש ח"א סי' תקלז). גם במסורות ערביות מבשר השרקרק גשם ובשורות טובות בכלל, עיין י' אהרני, עופות בתלמוד, השלח מא (תרפ"ד), ע' 545 (מביא גם את אלדמירי, ע"ש).

93 מצד תוכנו של הפסוק, בעיקר בשל תיבת "ממעמקים", הולמת המשמעות האחרת של שבולת בלשון המקרא (ובלשון חז"ל), היינו זרם מים. והשווה גרסת ג: שבולת המים. השווה גם הכתובים הכורכים שבולת בהוראה זו ומעמקי מים: "באתי במעמקי מים ושבלת שטפתני" (תה' סט,ג), "אל תשטפני שבלת מים ואל תבלעני מצולה" (שם שם,טו). לא מן הנמנע שחירוזים אלו עומדים ביסוד דרשנות המנון זה. אך תן דעתך גם למקורות תנאיים על עומקה של החטה, כגון דברי רבי יהודה המובאים בירושלמי בר' פ"ט, סוף ה"ב: "שורשי חטה בוקעין בארץ נ' אמה"; ועל דרך הניגוד אתה למד על שפלותה של חטה מהמדרש: "עתידה חטה שתתמר כדקל ועולה בראש הרים" (כתובות קיא,ע"ב).

94 שני הכתובים האחרונים כרוכים יחד בברייתא שעניינה תפילה: "לא יעמוד אדם לא על גבי כסא ולא ע"ג שרפרף ולא במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך ויתפלל לפי שאין גבהות לפני המקום" (בר' י,ע"ב; תענית טו,ע"א).

95 שירת שבולים נדרשת על-סמך פסוק זה בפרשנות דרשנית בתלמוד בבלי לדברי התנאים ר' אלעזר ור' שמעון, החולקים על משנת ר"מ לגבי המועד הקובע למעשר בהמה: "ר' אלעזר ור"ש אומרים באחד בתשרי. א"ר יוחנן ושניהם [גם הם וגם ר"מ] מקרא אחד דרשו שנאמר לבשו כרים הצאן...ר"מ סבר...ר' אלעזר ור"ש אומרים אימתי לבשו כרים הצאן - בזמן שיתרועעו אף ישירו, אימתי שבלים אומרות שירה - בניסן, מתעברות בניסן ויולדות באלול, ר"ה שלהן תשרי" (ר"ה ח,ע"א). רבנו חננאל שם מפרש פירוש ראציונאלי שירה זו: "ור"א ור"ש אומרים בזמן ששבולת אומרת שירה. מתעברות - כלומר שהתבואה גדולה ונעשית קמה, ובזמן שהרוח מנשבת בהן נשמע מתוכה בקול הברה וזו היא כעין שירה". כמוהו אף פירוש רש"י שם: "בניסן כשיגיע זמן הקציר והתבואה בקשים שלה והרוח מנשבת והן נוקשים זו על זו נשמע הקול ונראות כמשוררות". אולם השווה ב"ר יג,ב (מהד' תיאודור-אלבק ע' 114) על "וכל שיח השדה" - "כל האילנות כאילו מסיחין אלו עם אלו".

פירוש דרשני זה שבבבלי אינו כלול במסורת הארצישראלית. כפי שהעיר לי

(א)

גפן מה היא אומרת: כה אמר ה' כאשר ימצא התירוש באשכול ואמר אל תשחיתהו כי ברכה בו כן אעשה למען עבדי לבלתי השחית הכל[97] (ישעיה סה,ח).

(א)] (א)ר: -×| כה אמר...] ×: +...גפן ממצרים תסיע תגרש גוים ותטעה(1) (תה' פ,ט) ט

(ג)

שבלול[96] מהו אומר: כמו שבלול תמס יהלך נפל בל חזו שמש (תהלים נח,ט).

אדן[98] מהו אומר: אתן במדבר ארז שטה והדס(2) ועץ שמן אשים בערבה ברוש תדהר ותאשור יחדו[99] (ישעיה מא,יט).

(ג)] דלר: -×| אדן...] ל: -×

(1) תוספת נהרזת, כדרכו של שמואל קמחי בפירושו.

(2) בכה"י ציטוט עד כאן, אך כפי הנראה, נתכוון לכל הפסוק, השווה המקורות למטן.

פרופ' א"ש רוזנטל אין למוצאו בפסקאות המקבילות בירושלמי (שקלים פ"ג,ה"א; ר"ה פ"א,ה"א). אף שם נדרש הכתוב לצורך הסבר דעת ר"א ור"ש, אך אין הדרשה כרוכה בשירה: "ר' יוסה בר רבי בון בשם רב חונה: טעמא דר"א ור"ש לבשו כרים הצאן - אלו הבכירות, ועמקים יעטפו בר - אלו האפילות (בבבלי להיפך, ע"ש), אלו ואלו נכנסים לדיר ל ה ת ע ש ר". התימוכין הדרשניים של המנון זה בפ"ש הם אפוא בבליים. השווה גם דברי מדרש מאוחר יותר "ומצינו שהדשאין מקלסין להקב"ה שנא' יתרועעו אף ישירו" (שמו"ר פר' יז,א), שמקורו כנראה בבבלי שם.

96 במקרא לא ברורה הוראתו, כנראה בעל-חיים (ראה מלון קיהלר). בלשון חכמים בעל-חיים, אך מפרשי ימי-הבינים הבינוהו גם כשבולת-מים (למשל מנחם בן סרוק, עיין הערות טור-סיני במלון ב"י, ע' 6848, הערה 3). אולם סמיכותו של שבלול למיני השבולים בנוסח (ג) רומזת על הוראה אחרת, מעולם

הצומח. ואמנם ידועה מלה זו, בצורתה הארמית, כשם צמח בארמית בבלית. השווה ש ב ל י ל ת א [צ"ל: ש ב ל ו ל י ת א כמו בכ"י מינכן, עיין רבינוביץ, דקדוקי סופרים] (שבת קי,ע"ב; גיטין סט,ע"א; ע"ז לח,ע"ב; מנ' מב,ע"ב), שהוראתה תלתן (בשימוש שבלשון חכמים: חילבה; עיין א' פלדמן, צמחי המשנה, תל-אביב, חש"ד, ע' 91-92). ראה הדיון הלשוני והזיהוי Loew, Flora, II, p. 478-480. מציאות הצורה העברית בכ"י ל הקדום, שמקורו בא"י או במצרים, מורה, שהשתמשו במלה בהוראה זו גם בעברית, ואולי כתרגום שאילה.

יש אף לשקול את האפשרות כי אין שבלול אלא שיבוש של שבולת בנוסח (ג), ונוסף לו המנון נחרז ע"י אחד המגיהים.

97 כתוב נחרז, ללא הוראת קילוס. מציאות ההמנון בנוסח (א) בלבד מעוררת את החשד שאין זו אלא תוספת דרשנית מאוחרת, כדוגמת המנוני תפוח והאנה הסמוכים.

98 ע"פ סמיכותו לצמחים הכוונה כאן לצמח אידן, הנזכר פעם אחת בלבד בלשון המשנה: "אין מדליקין לא בלכש...ולא בפתילת האידן" (שבת ב,א; בכ"י קאופמן: עידן). [אין צורך לדון כלל ב'אדני השדה', שמקורם בחילוף השכיח אדם/אדן (נאזאליזאציה) בלשון חז"ל, ראה נ' אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תשכ"ד, ע' 1231]. בגמרא מבארים אידן - "אחוונא" [=ערבה] (שבת כ,ע"ב), "עירניתא" [=ערבה] (ירו' שבת פ"ב,ה"א). עיין לעף, שם, ג, ע' 331-334. המלה אינה מחוורת כבר לאמוראים, כמסופר שם בבבלי: "רבין ואביי הוו קאזלי בפתקא דסמוריתא. חזינא להנהו ארבתא (ערבתא). אמר לי רבין לאביי: היינו אידן דתנן. אמר ליה: האי עץ בעלמא הוא. קלף ואחוי ליה עמרניתא דביני ביני". דומה, שפשוטה של הגמרא מורה על זיהוי אידן-ערבה (או אחד ממיניה). רש"י, ברטנורא ואלבק סוברים, שהכוונה לשכבת הצמר שבין הקליפה לעצה. לעף, שם, ע' 333-334 סבור, שהכוונה לציצת השערות של זרעי הערבה. ראה גם י' פליקס, עולם הצומח המקראי, תל-אביב, תשי"ז, ע' 114; א' פלדמן, צמחי המשנה, ע' 249-252. מכל מקום קשור אידן בערבה. על זיהוי זה עשוי להיות מיוסד גם המנון האידן בפ"ש (ראה ההערה הבאה). אולם פרופ' א"ש רוזנטל העמידני על דרשנות הכתוב בבבלי, שממנה מתפרש שיש לקרוא כאן לא 'אדן' אלא 'א ר ן' (השווה ההערה הבאה). חילופי דל"ת/רי"ש שכיחים בכ"י עבריים בגלל דמיונם הרב, ואף בכ"י ל גופו קטן ההבדל ביניהם. מתקבל על הדעת, אפוא, שלפנינו האילן אורן, ואין כל צורך לשער קיומה של דרשה בלתי-ידועה כדי להסביר את ייחוסו של ההמנון לאומרו. ארן נזכר במקרא (יש' מד,יד), בלשון רבים במשנה (פרה ג,ח) ובתלמוד בבלי (להלן). על זהויו ראה מלונים.

99 אם הקריאה היא 'אדן' (וכלל הוא בביקורת הטקסט לנסות קודם כל לקיים את הגרסה כפי שהיא, ורק לאחר מכן להציע את תיקונה), מיוסד ההמנון כפי הנראה על דרשנות שזיהתה את ההומונימים (השונים זה מזה מבחינה אטימולוגית - ע"פ הערבית) ערבה [מדבר, בכתוב זה] = ערבה [צמח] עם אידן שבלשון חכמים. ההמנון עשוי היה להיות מבוסס על פרשנות אידן זהה לזו של האמוראים הארצישראליים והבבליים. ע"פ היכללותו של אדן בין הצמחים בפ"ש ברור,

---

שהובן כערבה גופה. אך דרש מפורש של הכתוב בבבלי כרוך כאמור באילן אורן, ליתר דיוק בריבוי ׳ א ר ו נ י ם׳, ועל-פיו יש כנראה לתקן ולקרוא ׳ א ר ן ׳ תחת ׳אדן׳: "אמר רב יהודה ד׳ מיני ארזים הן...ופליגא דרבה בר רב הונא, דאמר רבה בר רב הונא אמרי בי רב: עשרה מיני ארזים הם שנאמר אתן במדבר ארז שטה והדס...יחדו; ארז-ארזא...הני שבעה הוו! כי אתא רב דימי אמר, הוסיפו עליהם אלונים...א"ד: א ר ו נ י ם, ערמונים, אלמוגין; ארונים - ערי, ערמונים..." (ר"ה כג,עא; ב"ב פ,ע"ב. בכ"י מינכן חסרה הפסקה בר"ה, אך ישנה בב"ב וגרסתה: ערונים (רנ"נ ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, מינכען, תרל"ב, תרמ"ה)). ארונים שם יש אולי לקרוא אורנים. אמנם בכתוב עצמו רק שבעה אילנות המזוהים כמיני הארז, ו׳ארונים׳ נספחים ללא קשר ישיר לדרשת הכתוב, כתוספת שלא מפי הדרשן, אולם תן דעתך ל׳ארן׳ שבמקרא (יש׳ מד,יד), הכתוב בנו"ן זעירה (הדומה לזי"ן, היינו ארז), ועל גרסאות מפורשות של כתיב ארז (עיין באפאראט של Biblia Hebraica[7], ed. Kittel-Kahle, Stuttgart, 1951; במגילת ישעיהו: ארן; ע"פ תרגום השבעים משחזרים שם את הגרסה אדן!). פרופ׳ רוזנטל הסב את תשומת לבי להיעדרותה של הפסקה האחרונה (איכא דאמרי...), שבה נזכרים ׳ארונים׳, מן המקורות הארצישראליים המקבילים (ירושלמי כתובות פ"ז,ה"ט; ב"ר טו,ב מהד׳ תיאודור-אלבק ע׳ 136-135), סימן נוסף לקשרי פ"ש עם המסורת הבבלית. ראוי לציין, שבנוסחאות הארצישראליים הנ"ל דורשים מן הכתוב שבעה מיני ארזים בלבד מלכתחילה.

תמר מהו אומר: צדיק כתמר יפרח כארז בלבנון ישגה[100] (תהלים צב,יג).

(א)
תפוח מהו אומר: כתפוח בין עצי היער כן דודי בין הבנים בצלו חמדתי וישבתי פריו מתוק לחכי[100] (שיר השירים ב,ג).
תאנה מה היא אומרת: נֹצר תאנה יאכל פריה ושֹמר אדֹניו יכֻבד[100] (משלי כז,יח)*

(ג)
הדס מהו אומר: תחת הנעצוץ יעלה ברוש תחת הסרפד יעלה הדס[100] (ישעיה נה,יג).

תמר] ×: זית ג[1]

(א)] (א)ר: -×| *]
רמון מהו אומר: כפלח הרמון רקתך (שיר השירים ו,ז) ר[2]

(ג)] ל: -×

(1) מן הסתם שיבוש. במקום זה מתחלף הסופר בכה"י.
(2) תוספת נחרזת ללא יסוד בגרסה האקלקטית של ר.

---

100 המנונים נחרזים בשם אומריהם, ללא תוכן המנוני. לפיכך חשודות הגרסאות היחידאיות של (א) ו(ג) כתוספות דרשניות מאוחרות יותר.

(א)(ב)

ושאר כל האילנות[101] מה הם אומרים: אז ירננו כל עצי יער לפני ה' כי בא לשפט הארץ(1) (תהלים צו, יב-יג).[103]

(א)

ירקות השדה מה הם אומרים: תלמיה רוה נחת גדודה ברביבים תמגגנה צמחה תברך[100] (תהלים סה,יא).

(א)(ב)] (א)(ב)עב| ושאר כל האילנות] אטע: ושאר האילנות ה: ושאר אילנות ס: שאר אילנות ק: אלנות ו: אילנות אחרים פ(צ)| (א)] אהטר: -א| השדה] א: -ר

(ג)

עשב השדה[102] מה הוא אומר: יעלז שדי וכל אשר בו אז ירננו כל עצי יער(1) (תהלים צו,יב).[103]

כל עצי השדה מה הם אומרים: כי בשמחה תצאון ובשלום תובלון ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רנה וכל עצי השדה ימחאו כף[104] (ישעיה נה,יב).

(ג) עשב השדה] ל: -ד| כל עצי השדה...] דל(ר)(2)ע(3)ב: -א| השדה] א: יער(4) ב

(1) נוסח (א)(ב) פותח במחצית השניה של פסוק יב ומסיים באמצע פסוק יג, ואילו נוסח (ג) גורס פסוק יג בשלמותו. השווה המקורות למטן.

(2) 'כל עצי השדה' גם ברשימת סדרו של ר, אך לפי שאין ברשימה זו 'ושאר כל האילנות', אין לדעת אם הכוונה לשירה זו או לשירת 'ושאר כל האילנות'.

(3) תואם יחידי בין ע ל(ג). בדרך-כלל תואם ע את (א).

(4) שיבוש בלבד, המקביל לטעותו של הסופר בציטוט הכתוב: תחת "וכל עצי השדה ימחאו כף" כתב "וכל עצי היער...".

---

101 על קילוס אילנות ראה במדרש תהלים: "אמר ר' ישמעאל זה עוף ששוכן על האילנות שקילוסו של הקב"ה עולה מ ה ם שנא' מבין עפאים יתנו קול" (מזמור קד,ט, מהד' בובר ע' 442). על שיחת אילנות ראה ב"ר פר' יג,ב; על שיחת דקלים הכרוכה בידיעות מיסטיות אחרות: סוכה כח,ע"א; ב"ב קלד,ע"א; על שיחת עצים ועשבים שידע הלל: סופרים טז,ט.

102 ראה הערה 104.

103 להמנון אילנות זה הרחבה סיפורית רוויה מיסטיקה ונימה איזוטרית אקסטאטית מתקופת התנאים, שקשריה עם חוג המרכבה בולטים ביותר: "מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה מהלך על הדרך רוכב על חמור ור' לעזר בן ערך מהלך אחריו אמר לו ר' השניני פרק אחד במעשה המרכבה אמר לו ולא כך שנו חכמים ולא במרכבה [בבלי: ביחיד]...אמר לו ר' תרשיני לומר דבר לפניך אני אמר לו אמור כיון שפתח ר' לעזר בן ערך במעשה המרכבה...הלכו וישבו

להן תחת אילן אחד וירדה אש מן השמים והקיפה אותם והיו מלאכי השרת מקפצין לפניהן כבני חופה שמיחין לפני חתן נענה מלאך אחד מתוך האש ואמר כדבריך אלעזר בן ערך כן הוא מעשה המרכבה מיד פתחו כל האילנות פיהן ואמרו שירה אז ירננו כל עצי יער" (ירו' חגיגה פ"ב,ה"א). גרסת סיפור זה במסורת הבבלית שונה במקצת: "מיד פתח ר"א בן ערך במעשה המרכבה ודרש וירדה אש מן השמים וסיבכה כל האילנות שבשדה פתחו כולן ואמרו שירה מ ה ש י ר ה א מ ר ו הללו את ה' מן הארץ תנינים וכל מהומות עץ פרי וכל ארזים הללויה" (חגיגה יד,ע"ב). התחלת שירה זו זהה לגרסת המנון תנינים בפ"ש (עיין לעיל), אך שירה זו אינה אלא הרכב של פסוקים אחדים ממזמור קמח בתהלים, המבטא את ההלל הכללי של הבריאה והיא הולמת אף את התחלת הכתוב "יעלז שדי וכל אשר בו". נוסח פ"ש הולם אפוא את המסורת הארצישראלית.

הדי סיפור מיסטי זה במדרשים שונים: כנראה נכלל הוא או מסורת דומה לו במדרש אבכיר האבוד, כפי שמסתבר מציטוטו בפי' מעשה מרכבה מחוג חסידי אשכנז בכ"י אנג'ליקה 46 דף 33א, שנמסר לי ע"י פרופ' שלום (מכתב מיום 27.12.65): "כי יש במדרש אבכיר מזמרים באותו מזמור אז ירננו עצי היער" (אינו נזכר בליקוטי מדרש אבכיר על-פי ציטוטיו שפרסם ש' בובר, וינה, תרמ"ג). כיוצא בזה במדרש שמו"ר: "וצינו שהדשאין מקלסין להקב"ה...ומנין אף האילנות שנא' אז ירננו עצי היער מלפני ה'" (פר' יז,א). והשווה גם היכלות רבתי, פרק כה (מהד' ורטהיימר,סוף סי' א, בתי מדרשות, ע, ע' קה): "וכל עצים ישמחו בדברו וירננו דשאים בשמחתו".

על שירת אילנות גן-העדן במקורות שבזוהר השווה הערה 75, ועיין בסוף הערה 69 על המנון עצי ג"ע הזהה להמנון כאן בפי' שיה"ש לרז"ה מתימן.

מדרש אחר למד מכתוב זה שירתם של קרשי הארזים של המשכן: "ולא עוד אלא שאותן הארזים היו אומרים שירה לפני הקב"ה. היאך שירה אומרים שנאמר אז ירננו עצי היער מלפני ה'. ואין אז אלא שירה..." (תנחומא תרומה ט, מהד' שטעטטין, תרכ"ה, ע' 284).

104 הכתוב, שתוכנו המנוני, נחרז בשם אומריו. השווה התיאור הציורי במקור השואב מספרות ההיכלות: " ו ע ש ב י ה ש ד ה באין ומשחקין לפניהם אגודות אגודות והאילנות מתעקרין ממקומן ובאין וממחין כפיהם זו על גבי זו ואומר הושענא שנ' כי בשמחה תצאו וגו'" (אותיות דר"ע, מהד' ורטהיימר, ע' לד). השווה גם מדרש שיר השירים מהד' א' גרינהוט, ירושלים, תרצ"ז, לה ע"א: "אמר ר' יוסטי בר' שונם לכשיגיעו הגליות...אותה שעה ההרים והגבעות עתידין לומר שירה דכתיב כי בשמחה תצאו וגו'" במדרש הלכה דורשים כתוב זה לקילוס "שעתידים אומות העולם להיות מקלסים לפני ישראל", "ומנין אף הרים וגבעות שנאמר...ההרים יפצחו..." (ספרי האזינו, מהד' איש שלום סי' שלג; ילק"ש ישעיה רמז שטו ועוד).

(א)(ב)

ציה[105] מה היא אומרת: אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה (תהלים צז,יא).

(א)(ב)] (א)ר[(1)]עב(ב)| ציה] ×:
איה[(2)] פ: איה ודאה[(3)] ו|
אור...] ×: -ק[(4)]

(ג)

סיח[106] מהו אומר: אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה (תהלים צז,יא).

דוכיפת[(7)107] מה היא אומרת: מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום מבשר טוב משמיע ישועה אֹמר לציון מלך אלהיך (ישעיה נב,ז).

(ג) סיח] ל[(5)]: ד| סיח] ל: שיח[107א]
ד[(6)]| דוכיפת...] ל[(5)]: -×

(1) בסדרו של ד כלולה 'ציה' בראש פ"ש, לאחר מדבר, ללמדך, שפורשה בהוראת מדבר, שממה, ולא כעוף. כיוצא בזה ברוב הדפוסים.

(2) שיבוש של ציה; אל"ף בכתיבה ספרדית רהוטה עשוייה להתפש כצד"י, בעיקר בעיני קורא או מעתיק שמורגל בכתיבה שונה, מה עוד שאף 'איה' עוף היא.

(3) כך נכתב בידי הרובריקטור, אך מתחת לתיבה 'איה' ניתן להבחין באות צד"י מידי הסופר, היינו 'ציה'. 'דאה' נוספה מן הסתם אגב גררא, על-פי ויקרא יא,יד.

(4) פסיחה טיפוסית מלשון התבנית ללשון התבנית הסמוכה, בעטייה יוחס המנוך צפור הסמוך לציה.

(5) בגוף הטקסט: סיח מהו אומר: מה נאוו...ישועה וגו' [=המנון דוכיפת לעיל]. אולם לאחר "מהו אומ'" סימן הגהה. לאורך השוליים הימניים חוזר ומופיע סימן ההגהה בצירוף המנון "אור זרוע...שמחה" בכתיבת-ידו של הסופר ללא ספק. בשוליים השמאליים נכתב "דוכיפת מהו או'", אף זאת בכתיבת ידו של הסופר, אך ללא סימן הגהה. התיבה הראשונה כתובה בשולי השורה שמעל לשורת סיח (השניה בשולי שורת סיח והשלישית מתחתיה). נראה, שהסופר הגיה את שירת סיח לפי הגרסה המדוייקת [=ציה], ואילו את ההמנון שבגוף הטקסט שייך בהגהתו לדוכיפת, לאחר שבעת העתקתו אירעה פסיחה.

(6) מקום שיח בכה"י בין האילנות, ללמדך, שפורש בהוראת שיח. מבווינה פונטית עשוייה להיות זהות בין גרסאות ל לד, אך השווה הערה 107א למטן.

(7) מעל לתיבה זו בכה"י גלוסה בערבית: הודהוד (דוכיפת; גם רס"ג מתרגם כך). יש לשקול האם אין דוכיפת שיבוש העתקה של דציפי/דיוצפי (להלן) שיצר דובלטה והוסיף המנון לפ"ש בדרך דרשנות מאוחרת. אמנם בדרך כלל ניתן לבסס חשד של דובלטה כגון זו על המנון נחרז, מה שאין כך במקרה זה. אך תן דעתך לקרבה שבתוכן המנון דוכיפת לתוכן המנון יוצפי/דיוצפי להלן - שניהם פסוקי נחמה וגאולה.

---

105 בכה"י סמוכה לעופות. כשם בעל-חיים במקרא רק בריבוי צִיִּים. על-פי החוקים הבלשניים היחיד צריך היה להיות צי* < צִיִּ (עיין מלון קיהלר, ע' 801), ולא ציה, שהוראתה מדבר (זהו המקור לסדר ציה לאחר מדבר בראש פ"ש בדפוסים רבים). פשרה של מלה זו איננו מחוור כל צרכו. יתכן שמקורו אמנם בציה=מדבר, היינו, שוכני המדבר. כבר בימי עקילס, על-פי עדותו של הירונימוס, לא ידעו את טיבה (ראה מלון ב"י).

---

106 על-פי סדרו של סיח בל נראה שלא נתכוון לסְיָח, חמור צעיר בלשון-
חכמים, אלא לעוף, ואולי אין כאן אלא כתיב פונטי משובש של ציה?
על סדרו בד הרומז להוראה שִׂיחַ ראה לעיל הערה (6). והשווה פירושו של
נ"ה טור-סיני, לאיוב ל,ז, המזהה שִׂיחים שם עם סייחים (תל-אביב, תשי"ד,
ע' 254-255).

107 על דוכיפת במקורות חז"ל עיין M. Gruenbaum, Gesammelte Aufsätze, Berlin, 1901, p. 34-36, 41. הזיהוי הזואולוגי ראה H.B. Tristram, The Fauna and Flora of Palestine (Survey of Western Palestine, IV) London, 1884, p. 89. החומר הלשוני מרוכז אצל G.R. Driver, PEQ 87 (1955), p. 18.

107א השווה הגרסה "עגלים ושיחין" בנוסחה שאיננה במשנה בהלכות גדולות
מהד' הילדעסהיימער, ברלין, תר"ך ע' 99 שורה 7. כמו כן ערך שיח
אצל שלמה פרחון, מחברת הערוך מהד' שטרן, פרעסבורג, תר"ד, סח ע"ב. (על-
פי כה"י על הפאונה של היהודים מאת עמנואל לעף, כ"י בית הספרים הלאומי
והאוניברסיטאי בירושלים, MS.Var.173).

צפור[108] מה היא אומרת: גם צפור מצאה בית ודרור קן לה אשר שתה אפרחיה את מזבחותיך ה׳ צבאות מלכי ואלהי[109] (תהלים פד,ד).

אווז[110] מהו אומר: בטחו בה׳ עדי עד כי ביה צור עולמים (ישעיה כו,ד).

צפור] ×: -ק(1): ציפור דרור ב| אווז] א(2)ה(3)ט(9)עבד: אווז הבר(4)
ק: צפי(5) ר(6)פ(צ): צבי(7)ס: צפור שדה(8)ג

(1) ציון צפור נשמט מק והשירה יוחסה עקב הפסיחה לציה הקודמת לצפור, עיין לעיל, הערה (4). עם זאת בהביאו את נוסח ר, הכולל ציפור, מפרט המבי"ט את שירתה כנ"ל בין השירות היתרות של ר, מבלי לעמוד על הפסיחה המשתמעת מכאן בק. לפיכך נראה שהפסיחה אינה טעות העתקה של ק, אלא מקורה כבר בטופסו.

(2) לאחר תיבת אווז גורדה תיבה בת שתי אותיות, כנראה ׳בר׳ (השווה ק). ברשימת הסימן ׳אווז׳ בלבד. לאחר אווז ברשימה ׳בר יוצפי׳ (להלן). אולם בטקסט גופו כתב הסופר ׳יוצפי׳ בלבד (ותיבת ׳בר׳ שורבבה לפניו בכתיבה שונה). האם היה בפני הסופר אווז בר - יוצפי, שהועתק אווז - בר יוצפי? כך באמת גרסת ק! שהרי בגרסת ה, שבה אווז כבר קודם לכן, יש צורך בהבחן בין אווז שם ואווז פה.

(3) הגהת-שוליים מאוחרת בכתיבה איטלקית רהוטה: קטן. לפי שגם בכ"י זה הופיע כבר אווז קודם לכן ניסה המגיה להבחין ביניהם. השווה הגהת השוליים שם.

(4) השווה הערה (2) לא.

(5) כך גם בכ"י אוקספורד 185 .Mich המשתייך ל(ב) וכן בדפוס פפד"מ תט"ז (דפוס שני), שטופסו היה מקבוצה (ב), והוא המקור ל׳צפי׳ בדפוסים רבים. לפי שזו כנראה אף גרסת ס, והשווה את התחלת גרסה ג צפור שדה, ולפי שבכ"י אלה נשמטה שירת דיוצפי-יוצפי הסמוכה (להלן), ייתכן, שתיבת צפי מקורה בתיבה דיוצפי-יוצפי הנדירה בתהליך פסיחה. השווה יוצפי להלן.

(6) קשה לקריאה בגלל אידום אומר השירה, אך הזיהוי מחוור על-פי פ בן תת-קבוצתו.

(7) קריאה מוטעית של צפי (בי"ת ופ"א נכתבות בצורה דומה בכתיבות אשכנזיות מסויימות). ס נקטע בקרבת מקום, ואי-אפשר לבדוק אם הכיל גם שירת צבי המקובלת בכל כה"י (להלן).

(8) השווה (5). יתכן שסמיכות ׳צפור׳ גרמה לגרסה זו. אם אמנם ארעה פסיחה בתת-הקבוצה ג(מ)סצ, גרסת ׳צפור שדה׳ באה תחת ׳(ד)יוצפי׳, שלא היה מובן.

(9) סמוך לאווזא, הוא אווז (אוזן) הקודם לפי גרסת ט, ע"ש. אף רש"ק אנוס היה להבחין בין כפל זה: "ומצאתי עוד אווז מהו או׳...אולי מפני שהם שני מינים דומים קרא האחד אווז והאחד אווזא".

---

108 שם עצם כללי במקרא וגם בלשון חכמים (ראה מלונים, קיהלר, לוי וכו׳) וכן לפי פרשני ימי-הבינים (עיין למשל ס׳ השרשים לר"י ן׳ ג׳נאח, מהד׳ באכער, ברלין, תרנ"ו, ע׳ 436). בכך מודה גם לוויזוהן, סעיף 237, אלא עם זאת סבור הוא, כי הוא מתייחס אולי גם לסוג מסויים. מכל מקום על-פי חולין קמט,ע"ב-קנ,ע"א (המובא שם) אין לשער כך. מלשון הכתוב של המנון עצמו, שבו הקבלה בין ציפור לדרור, אפשר להסיק, כי הכוונה לציפור מסויימת. השווה להלן צפורת והערה 114. ראוי לציין את הצירוף צפור דרור בלשון חכמים, עיין נגעים יד,א; גיטין נו,ע"ב; לוויזוהן, סעיף 256; י׳ פליקס, החי של התנ"ך, תל אביב, תשט"ו, ע׳ 86.

(א)(ב)

יוצפי(1) 111 מהו אומר: נחמו נחמו

עמי יאמר אלהיכם (ישעיה מ,א).

(א)(ב)] (א)עב(ב)(2)| יוצפי...[

x: -גס(2)| יוצפי] א(3)הע: יוספי

ט: נצפה(4)פ: נפצה(5)ר: נאפה(6)

ב: אונכי(7)ק

(ג)

דיוצפי(1) 111 מהו אומר: נחמו נחמו

עמי יאמר אלהיכם (ישעיה מ,א).

(ג)] דר| דיוצפי] ד: רציפי(8)ר

(1) לכאורה התפלגות קלת-ערך, אולם שרשיותה בכ"י (א)(ב), כנגד מקורותיה הקדומים של גרסת ד [(ג)] מחייבים הצגתה בפנים. גרסת דיוצפי מאוששת ע"י המקור התלמודי (למטן), אך גרסת יוצפי נכללת כבר בקטע הגניזה ע.

(2) יוצפי והמנונו חסרים בגס, אך נראה שרישומי השם יוצפי עדיין נכרים בהם, השווה גרסאות אווז לעיל, הערות (5), (8), שיתכן שהן גלגולי השם יוצפי הסמוך. גרסת ס שם, צבי, גלגולו של צפי (=ופ(צ))-יוצפי. אם אמנם כן הדבר נתגלגל ׳יוצפי׳ לשני שמות בופ, צפי, תחת אווז הקודם לו, ובמקומו כאן נצפה-נפצה (להלן).

(3) ברשימת הסימן: בר יוצפי, אך בגוף הטקסט ׳יוצפי׳, ותיבת בר שורבבה לפניו ביד אחרת. על האפשרות שתיבת ׳בר׳ נגררה ברשימת הסימן מ׳אווז׳ הקודם לו ראה לעיל, אווז, הערה (2).

(4) שיבוש של יוצפי מן הסתם. צירוף יו"ד וי"ו בכתיבה גוטית [(ב) אשכנזי הוא כידוע], עשוי להיקרא צד"י. הסיומת בהשפעת שם העוף הדומה בצלילו ׳אנפה׳ (דב׳ יד,יח)?

(5) גרסת פ, המוסר ביתר דיוק את האב המשותף המשוער של ופ, בשיכול האותיות צד"י פ"א.

(6) גלגולו של יוצפי, או נצפה כגרסת פ, השווה (4).

(7) גרסה מוזרה זו רווחת בדפוסים. שמא מקורה ב׳אנכי׳ שבכתוב דומה להמנון הנ"ל: א נ כ י א נ כ י הוא מנחמכם (יש׳ נא,יב)?

(8) חילוף ד/ר שיבוש שכיח הוא. 112 גרסה רווחת מאד בדפוסים.

---

109 המנון נחרז.

110 לראשונה בלשון חכמים. השווה אוזן לעיל, הערות (2) 81, 81א שם.
לא מן הנמנע שמעיקרא היו כלולים בפ"ש שני מיני אווז. בלשון חכמים מבחינים בין סוגים רבים של אווז, כגון אווז ואווז הבר (בכורות ח,ע"א והשווה הערה (2) לעיל) אווז מדבר (ירו׳ כלאים פ"ח,ה"ג) אווז ים ואווז ישוב (ירו׳ ב"ק פ"ה,ה"א), בר אווזא (בארמית: ביצה לג,ע"א). ראה גם לוויזוהן, סעיפים 242-244.

111 הכוונה לעוף ממיני היונה, הנזכר פעם אחת בתלמוד: "אמר רבי יהודה - תסיל פסול משום תורין וכשר משום בני יונה ד א צ י פ י ותורין של רחבה כשרין משום תורין ופסולין משום בני יונה" (חולין סב,ע"א). בכ"י מינכן הגרסה: דיצופי. גרסאות אחרות בכ"י: דיוציפי, ד י ו צ פ י (עיין רבינוביץ, דקדוקי סופרים, טז, פרעמישלא, תרנ"ז, ע׳ פג). גרסת הערוך: דייציפי. המלה שאולה מלטינית (או יוונית), ראה S. Krauss, Lehnwoerter, II, p. 186, והערת לעף שם; קאהוט, ערוך השלם, ג, ע׳ 51-52.
גרסאות פ"ש הולמות את הגרסה דיוצפי הנ"ל; זו גם הגרסה ברש"י בכ"י מינכן.

(א)(ג)

חסידה[112א] מה היא אומרת: דברו אל לב ירושלים וקראו אליה כי מלאה צבאה כי נרצה עונה כי לקחה מיד ה׳ כפלים בכל חטאתיה (ישעיה מ,ב).*

זרזיר[113] מהו אומר: ונודע בגוים זרעם וצאצאיהם בתוך העמים כל ראיהם יכירום כי הם זרע ברך ה׳ (ישעיה סא,ט).

(א)(ג)] (א)עבד | דברו...] ×: גם חסידה בשמים ידעה מועדיה ותור וסוס ועגור שמרו את עת באנה ועמי לא ידעו את משפט ה׳[(2)] (ירמיה ח,ז) ט | *] תורה מה היא אומרת: גם חסידה בשמים...ותור...משפט ה׳[(3)] ב

(ב)

חסידה[112א] מה היא אומרת: ונודע בגוים זרעם וצאצאיהם בתוך העמים כל ראיהם יכירום כי הם זרע ברך ה׳[(1)] (ישעיה סא,ט).

זרזיר[113] מהו אומר: רננו צדיקים בה׳ לישרים נאוה תהלה[(4)] (תהלים לג,א).

(ב)] גוף | חסידה...] גוס[(5)]פ

(1) שירת זרזיר הסמוך על-פי נוסח (א)(ג). כנראה פסיחת-שרשרת: זרזיר נכלל ב(ב) אך שירתו השירה הסמוכה לו ב(א)(ג) וכן הלאה, עיין להלן. אולם אין בגזרה זו הומאוטלויטון, דילוג מלשון תבנית אחת לסמוכה לה, אלא כעין פסיחת-הסטה ביחס ל(א)(ג): ההמנונים הוסטו, אך שמות אומריהם לא נשמטו. לפיכך דין הוא להציג הסטה יציבה זו של כלל נוסח (ב) כואריאנטות בפנים.

(2) פסוק נהרז, ובדומה לשאר חילופיו ותוספותיו של ט חשוד בדרשנות המפרש, אולם הופעתו של פסוק זה כשירת תורה נפרדת בב אומרת דרשני.

(3) השווה גרסת חסידה בט וההערה הקודמת. תורה אינה סמוכה כלל לחסידה בכה"י, אלא באה לאחר נמלה. לשון הנקבה (תורה) נגרר אולי מחסידה. **השווה גם תוספת** המגיה - תור - מעל נמלה ברשימת ה׳סימן׳ בכ.

(4) שירת צפורית (או שטית) הסמוכה בנוסח (א) (או (ג)) להלן. השווה (1).

(5) חסידה נזכרת בס ברשימת ה׳סימן׳ בלבד; הטקסט גופו מסתיים לפני שירת חסידה (בתחילת ׳צבי׳=צפי=יוצפי=אווז).

---

112 אולם בקטע אנונימי מהלכות ופירושים על מס׳ חולין, כ"י תימני משנת אחרמ"ד לשטרות [=צג"/1333] (ראה ש׳ אסף, קרית ספר יא (תרצ"ד-ה), ע׳ 398-400; כיום כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי $8^{0}1443$): ריאצופי.

112א האמורא רב יהודה מזהה את החסידה שבמקרא כ"דיה לבנה" (חולין סג,ע"א). מלבד מקור זה לא נזכרת עוד חסידה במקורות הקדומים. זהוייה הזואולוגי ראה בודנהיימר, א, ע׳ 341; לוויזוהן, סעיף 204.

113 במקרא מופיע פעם אחת בצירוף מתנים (משלי ל,לא), ולא נתחוור שם מובנו (ראה מלונים; בודנהיימר, ב, ע׳ 334 מקבל את הזיהוי של כלב) בלשון חכמים זרזיר בלבד כשם עוף ממיני העורב (ב"ק צב,ע"א). עיין לוויזוהן, סעיף 211; הזיהוי הזואולוגי - בודנהיימר, א, ע׳ 340.

(א)

צפורית[114] מה היא אומרת: רננו צדיקים בה' לישרים נאוה תהלה(1) (תהלים לג,א). סטית[115] מה היא אומרת: אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי. עזרי מעם ה' עשה שמים(1) וארץ (תהלים קכא, א-ב).

(א)] אה(ר)עב| צפורית] א: צפורת(2) ה(ק)עב: -ט| סטית] אהרע(3): טסיס(4) ב: -ט(ק(5))

(ב)

צפרת כרמים[114] מה היא אומרת: אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי(1) (תהלים קכא,א). סטית[115] מה היא אומרת: עזרי מעם ה' עשה שמים וארץ(1) (תהלים קכא,ב).

(ב)] גופ(ק)| צפרת כרמים] ופ(צ) (צפורת ק): צפור כרמים ג| אשא...] (ב)ק(5)| סטית] ופ: טסית(6)[116] ג(צ): -ק(5)

(ג)

צפורית[114] מה היא אומרת: עזרי מעם ה' עשה שמים וארץ(1) (תהלים קכא,ב). שטית(7)[115] מה היא אומרת: רננו צדיקים בה' לישרים נאוה תהלה(1) (תהלים לג,א).

(ג)] ד

(1) יחסי עירוב, שיכול ופסיחה בין הנוסחים השונים. חולייה נוספת בפסיחת-הסטת השרשרת של (ב) ביחס ל(א), שהתחילה בשירת חסידה: שירת צפרת כרמים היא שירת סטית בנוסח (א) הסמוכה. כדי ל"ספק" שירה לסטית עצמה, שהיא סוף השרשרת, פוצלה השירה בת שני הפסוקים לשנים, הפסוק הראשון כשירת צפרת כרמים, הפסוק האחר כשירת סטית. אמנם גם (ג) גורס בצפורית חלק משירת סטית ב(ב), אך הזיקה בינו ובין (א) שונה היא: זיקת (א)-(ג) זיקת שיכול היא.

(2) השווה גרסת (ב).

(3) גלוסה בשוליים בערבית מידי הסופר עצמו: טאוס (טווס).

(4) השווה גרסת ג: טסית.

(5) ק חובר לב, אך כנראה בעטייה של פסיחה בלבד, לפי שק חסר שירת סטית הסמוכה, אך בכל השרשרת הנ"ל חובר ל(א).

(6) השווה (4). גרסה זו מקובלת בדפוסים.

(7) כך גם בכ"י אוקספורד Mich. 185, המשתייך ל(ב).

---

114 צפורת כרמים בלשון חכמים כעין חגב (ראה שבת ט,ז; ספרי שמיני, מהד' וויס, פרק ה' וכו'). עיין לוויזוהן, סעיפים 374-375. אולם קשה להניח כי הנוסח צפורית, שנתקיים ב(א)(ג), הוא קיצור צירוף זה, אלא איפכא מסתברא, נוסח (ב) שינה ע"י הרכבה זו את הנוסח המדוייק, שלא היה מהוור.

הצורה הארמית-בבלית של צפור היא ציפרתי (חולין סה,ע"א) ציפורתא (תמורה לד,ע"א), כשם עצם כללי. אולם יש יסוד להניח כי במקומות אחדים בתלמוד, כגון סוכה ה,ע"ב (ציפרתא), יומא עה,ע"ב (ציפורתא), וכנראה גם שבת פ,ע"ב, הכוונה לציפור מסויימת, זעירה. עיין לוויזוהן, סעיף 238,

---

המשער שהיא יונק-הדבש; לוי, ערך ציפרתא, 4, ע' 213. לפיכך אפשר, שבפ"ש נשתמרה הצורה העברית של שם ציפור זו.

115 שתי גרסאות שם עוף זה אינן ידועות, אף כי שתיהן עשויות להיגזר משרשים ידועים בלשון המקרא ובלשון חז"ל כאחד. סטית, שטית משרש שׂטה, שׂוט (במקרא); סטה, סוט (בלשון חכמים, בארמית; כנראה גם במקרא (תה' קא,ג): סטים). הגרסה בשי"ן עשוייה להתפרש אף כשי"ן ימנית משרש שוט.

הגרסה בשי"ן [שמאלית] מעלה על הדעת את הכתוב הסתום בתה' מ,ה "...ולא פנה אל רהבים ושטי כזב"; פשר 'שטים' שם לא נתחוור כל צרכו עד היום, אולם על-פי 'רהבים' (עיין הערות טור-סיני למלון ב"י) ניתן לשער, שאף הם יצורים מיתיים. אולם אפשרות זו דחוקה ביותר. מעתיק ע, אחד מכה"י הקדומים ביותר, הבין סטית כעוף טווס (השווה נוסח (ב) וההערה הבאה), כפי שמסתבר מהגלוסה בערבית שהוסיף בכה"י (הערה (3) לעיל). מכל מקום עצם הזדקקותו להוסיף גלוסה זו מורה שהשם לא הובן גם בזמנו.

116 שיכול לצורה קרובה יותר במשמעותה לשם עוף. השווה השרש טוס; שם העוף המושאל מיוונית טווס (לוויזוהן, סעיף 241); כמו כן בתרגום ירושלמי לברא' טו,יא מתורגם עיט - טייסא (ראה מהד' גינצבורגר).

(א)

צבי מהו אומר: אור לטוב אודה למטיב על ישראל.(2)[117] ואני אשיר עזך וארנן לבקר חסדך כי היית משגב לי ומנוס ביד צר לי[118] (תהלים נט,יז).

(ב)

צבי מהו אומר: אודה לטוב ונורא ומטיב על ישראל.(2)[117] ואני אשיר עזך ארנן לבקר חסדך כי היית משגב לי ומנוס ביד צר לי[118] (תהלים נט,יז).

(ג)

צבי מהו אומר: ואני אשיר עזך ארנן לבקר חסדך כי היית משגב לי ומנוס ביד צר לי[118] (תהלים נט,יז).

דגר[119] מהו אומר: מלך במשפט יעמיד ארץ ואיש תרומות יהרסנה[120] (משלי כט,ד).

(א)] (א)ב| אור] אבק: אודה(1) הט| לטוב] ×: לטובים ק| ואני אשיר...] ×: +...ברח דודי ודמה לך לצבי או לעפר האילים על הרי בשמים(3) (שה"ש ח,יד) ט

(ב)] ופע| אודה...] עפ: ואני אשיר...אודה... ר: -ג| ונורא ומטיב] עפ: נורא ו| על ישראל] עפ: לישראל ו(4)

(ג)] ד| דגר...] ל: ×-

(1) השווה גרסאות (ב).

(2) נראה, שנוסח (ב) עדיף, ונוסח (א) אינו אלא השתבשות של (ב). ראייה לכך אף ע הקדום, שבדרך-כלל קרוב ל(א), ואילו כאן חובר ל(ב). השווה המנון אסמוד שבל (לעיל).

(3) שוב תוספת נחרזת חשודה של רש"ק.

(4) גרסאות ו הינן מעשה-שיבוש והשמטה.

---

117 חלק זה של ההמנון חורג מלשון ההמנונים הרגילה של ציטוט כתובים (השווה אסמוד, תרנגול), אולם הלשון צורה מקראית לה. השווה: "יודוך כי תיטיב לך" (תה' מט,יט), "טוב אתה ומטיב" (שם קיט,סח), "היטיבה ה' לטובים" (שם קכה,ד), "יודו שמך גדול ונורא" (שם צט,ג), "נורא א' עליהם" (צפ' ב,יא), "אודך על כי נוראות נפלאתי" (תה' קלט,יד). השווה המנון אסמוד וחיות שבשדה לעיל.

118 כפי הנראה לא נדרש כתוב זה במקורות דרשניים והלכתיים (עיין א' הימאן, תורה הכתובה והמסורה על הפסוק).

---

119 כשם בעל-חיים אינו ידוע בעברית (ובשאר הלשונות השמיות). אולם השווה ירמיה יז,יא: "קרא ד ג ר ולא ילד עשה עשר ולא במשפט...". התרגומים ומפרשי ימי-הבינים הבינו 'קורא' כשם עוף ו'דגר' כפועל, ואף בלשון חכמים קורא שם עוף הוא (חולין יב,ב; גמרא קמ,ע"ב ועוד - ומסתבר משם שכך הבינו את הכתוב). בפיזיולוגוס היווני כלול הקורא ובראשו מצוטט הכתוב מירמיהו.

האם לפנינו מסורת (קדומה למדי, שהרי נשתמרה בכ"י קדום מן הגניזה, ויחידאותה מחזקת את מהימנותה) שגרסה להיפך, לומר - קורא כפועל ודגר כשם עוף? הניקוד דגר בשני קמ"צין במקרא מסייע לכך אף הוא! וכבר טור-סיני בהערותיו למלון ב"י, ערך קרא, ע' 6137-6138, מטיל ספק אם אמנם קורא במקרא שם עוף הוא. כמו כן הוראתו של השרש דגר במקרא (שם, ובדומה גם ביש' לד,טו) אינה מחוורת כל צרכה, ואינה הולמת את הוראותיו בערבית או במנדעית (ראה קיהלר בערכו, מלונים). ועיין בהערה הבאה.

120 על הקשר ל'דגר' שבירמיה יז,יא עשוייה לרמוז התיבה 'משפט' החוזרת בשני הכתובים וההקבלה בדרך הניגוד "מלך במשפט יעמיד ארץ" - "עשה עשר ולא במשפט". השווה גם תנחומא תשא, ב, שם מובא הכתוב בירמיה בהקשר של נתינת דין (של הקורא אמנם); מעניינת כריכתו של מדרש זה על דרך הרמז במדרש על ישעיה תלמידו של ר' חנינא מפ"ש (להלן בסוף פ"ש) כפי שמובא בילק"ש, שמות, רמז קפז.

(ג)	(א)
פורגית(1) 121 מה היא	פרוגית(1) 121 מה היא
אומרת: יודוך ה׳ כל	אומרת: יודוך ה׳ כל
מלכי ארץ כי שמעו אמרי	מלכי ארץ כי שמעו אמרי
פיך 122 (תהלים קלח,ד).	פיך 122 (תהלים קלח,ד).

חסיל[123] מהו אומר: ה׳ אלהי אתה ארוממך אודה שמך כי עשית פלא עצות מרחק אמונה אמן[125] (ישעיה כה,א).

(ג)	(א)
(ג)] ל| פורגית] ל: -ד(9)	(א)] (א)רעב| פרוגית] אע(2): פדונית(3) ה: פרגוד(4)ב: פרעית(5) ק: פרדה(6)ט: פרד ר(7)| יודוך...] × ×: -ב(8)

חסיל] (א)גל: חסול ו: תסיל[124] דפ(10): פיל(11) ע: -ב(8)

(1) מבחינה לשונית מסתבר, שנוסח (א) הוא המדוייק, ראה למטן.

(2) קרע בנייר גורם לחלל בגוף התיבה: פרו[גי]ת. ניתן להבחין בתחלת הוי"ו.

(3) מן הסתם שיבוש בקריאה של האותיות הדומות בכתיבה ספרדית לא מרובעת רי"ש (> דל"ת) וגימ"ל (> נו"ן), לומר צ"ל פרוגית.

(4) שיבוש גרידא.

(5) צירוף וי"ו גימ"ל בכתיבה ספרדית לא מרובעת עשוי להיקרא עי"ן.

(6) מן הסתם שיבוש-העתקה. בכתיבה ספרדית רהוטה דומות ה"א ותי"ו בסוף תיבה.

(7) ברשימה נכללת גם ׳פרגית׳, במקומה. ׳פרד׳ מובא לחוד, לאחר סוס, אך שירתו שירת פרוגית הנ"ל בפרוט השירות היתרות. מסתבר, שהמעורב לקט גם את הגרסה המשובשת ׳פרדה׳ (השוה ט), והפרידה כשירה נוספת, עם שהוא עורכה ומשבצה לפי משמעה. גלגול נוסף של שיבוש זה בפ"ש שבתרגום גרמני של המומר קריספפלס (ראה בביבליוגרפיה של הדפוסים, מס׳ 22), שם ההמנון מיוחס לפרה (בנ"א מביא גם פרד, פרגות).

(8) פסיחה טיפוסית מלשון התבנית של פרגוד (פרוגית) ללשון התבנית של חסיל הסמוך לו, בעטייה נתייחס המנון חסיל לפרגוד.

(9) פסיחה משוכלת אופיינית לכה"י של פ"ש: המנון [פורגית] כלול בכה"י, אך מיוחס ל׳סדור׳, הסמוך בכ"י ד, ראה להלן.

(10) חילוף טבעי כלשעצמו בגלגולי העתקה, אך שרשו במקורות, ראה למטן.

(11) לפי מקומו ושירתו שיבוש העתקה של חסיל (< הפיל?), שהרי יש בכה"י פיל ושירתו במקומם הרגיל, להלן. שיבוש זה הועבר אף לכ"י מאוחרים יותר בדרך, שטיבה הגנטי בלתי-ידוע הוא לנו: בכ"י מנצ׳סטר, ג׳ון ריילנדס ליברריׁ, גסטר 315 (ראה תיאורו בביבליוגרפיה של כה"י) נכללת במקום זהה שירת "הפיל". בכ"י אוקספורד Opp. 740 מופיע פיל לפני חסיל (מלבד שירת פיל הרגילה במקומה), ושירתו שירת סדור (לעיל, (ג)), אך בכ"י זה קונטמינאציה של נוסחים אחדים.

---

121 בלשון חכמים מופיעה המלה בריבוי בלבד, ואם כתיב חסר לפנינו אין לדעת כיצד נהגתה: פרגיות (תוס׳ ב"מ ו,ה; בר׳ לט,ע"א ועוד). בארמית א"י: פרגן (ירו׳ בר׳ ה"ו,פ"ב) פרגיין (ב"ר פר׳ יז,ג, מהד׳ תיאודור-אלבק ע׳ 153) פריגין וביחיד פריגא (איכ"ר; ראה לוי, IV, ע׳ 98). ב"י במלונו מנקד פְּרָגִית. נראה, שנוסח (א) של פ"ש, פרוגית, הוא המדוייק כצורת הנקבה, על-פי הערבית فروج (עיין מלונים) ועל-פי הסורית, שם פרוגא בזכר (גם בסורית של א"י) ופרוגתא בנקבה (ראה, C. Brockelmann, Lexicon Syriacum[2], p. 591-2). טור סיני סבור, שהמלה שאולה מן היוונית, ראה מלון ב"י, ע׳ 5132, הערה 3. הוראתה של המלה היא כנראה אפרוח תרנגולת, תרנגולת צעירה (עיין מלונים) או גוזל, צפור צעירה (עיין לוויזוהן, סעיף 239; טור סיני, שם).

122 ללא כל קשר נסמכו בגמרא תרנגולים בסיפור המשעשע על ר׳ יהושע ובן האלמנה לדרשתו של עולא על כתוב זה, ראה קיד׳ לא,ע"א.

123 על הזיהוי עיין קיהלר, ע׳ 319. המלה מופיעה גם בלשון חכמים. השווה ירו׳ תענית פ"ג,ה"ו: "ולמה נקרא שמו חסיל שהוא חוסל את הכל".

124 מסוגי היונים, בדומה לדיוצפי (דאציפי) לעיל, מאותו מקור בתלמוד (חולין סב ע"א). לפי שגרסה זו מופיעה בכ"י מאוחרים, נראה שאין זה אלא שיבוש, שנסמך על המקור התלמודי.

125 הכתוב עצמו בעל תוכן המנוני, ובאופן זה בא אף במכילתא דרשב"י, מהד׳ האפפמאן, בשלח יד,ח (ע׳ 45), ובהקשרים המנוניים שונים אחרים במדרש, כגון אגדת בראשית, מהד׳ באבער, קראקא, תרס"ג, ע׳ 153; מדרש תהלים, מזמור קיח,כב מזמור קמה,א (ע׳ 488, 533 במהד׳ בובר).

(ג)

סדור[126] מהו אומר: הודו לאל
השמים כי לעולם חסדו (תהלים
קלו,כו).
נעמית[128] מה היא אומרת:
התעיף עיניך בו ואיננו כי
עשה יעשה לו כנפים כנשר
יעוף בשמים[129] (משלי כג,ה).

סוס(4)[130] מה הוא אומר: הנה כעיני עבדים אל יד אדוניהם כעיני שפחה אל יד גברתה כן עינינו אל ה' אלהינו עד שיחננו (תהלים קכג,ב).

(ג)] ל: דר| סדור] דל:
סרוד(1)[127] ר| הודו...]
ל: יודוך ה' כל מלכי ארץ כי
שמעו אמרי פיך(2) (תה' קלח,
ד) ד: הטוב והמטיב למטיב(3)
ר| נעמית...] ל: -x

סוס] x: סיס(4)[130] ע| הנה...] x: +חננו ה' חננו כי רב שבענו בוז (שם שם,ג) אה: סוס מוכן ליום מלחמה ולה' התשועה(5) (משלי כא,לא) חננו ה' חננו כי רב שבענו בוז (תה' קכג,ג) ט

(1) שיכול דל"ת-רי"ש.[127]

(2) המנוך פורגית פרוגית החסרה בכה"י. לפי שבד סדור קודם לחסיל, לומר, סמוך הוא לפורגית-פרוגית, לפנינו שיכול השירות ופסיחה.

(3) השווה שירת אסמוד ב(ג)[ל] וחיות שבשדה ב(א) לעיל. בל אסמוד בא לאחר חסיל-סדור-סיח-נעמית, ועל-פי ההקבלה בסדר וזיקתו החלקית של ר המעורב ל(ג) יתכן שאין כאן אלא פסיחה. תן דעתך גם לאפשרות השתבשות 'אסמוד' ל'סרוד' וצמיחת דובלטה של המנונים, ועיין הערה (1) לאסמוד.

(4) סדרו של סוס במקום זה רק ב(א)(ב). ב(ג) ובב מקומו בין הבהמות, לאחר חמור. גם בע הקדום מקומו בין העופות כמו ב(א)(ב), ואכן גרסתו היא סיס! ולפיכך אפשר שאין גרסה ע שיבוש אלא הגרסה הקדומה והנאמנה של (א)(ב).[130]

(5) תוספת נהרזת טיפוסית לנוסח הערוך של ט.

---

126 לפי סדרו ב(ג) עשוי הוא להיות שם עוף. השם אינו ידוע בעברית. יתכן, שאין זה אלא שם הציפור صدر בערבית (חנקן, מצוייה בא"י), בשיכול האותיות ובמעתק צ > ס, הרגיל בערבית יהודית (ראה י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית בימי הביניים, ירושלים, תשכ"ב, ע' 37-38, סעיף 20) בתנאים ידועים (הנמצאים בתיבה שלפנינו, והשווה שם הדוגמה אצדר/אסדר אצל הרמב"ם). עיין אלדמירי, II, ע' 149, והערת המהדיר שם, מס' 2.

במסורות מוסלמיות כרוכה ציפור זו בסיפורים על משה ואברהם, ע"ש, ע' 150-155. אם כן הדבר, נראה, שתוספת מאוחרת היא, מתקופת ההשפעה הערבית בתחום א"י-מצרים (כ"י ל). אולם ראה הערה (3) לעיל והערה (1) לאסמוד (לעיל) בדבר מקור המלה בגלגולי העתקות.

127 התיבה סרוד ידועה אמנם מלשון-חכמים, אך כשם כלי (תוס' כלים, ה,ב ועוד). השווה גם ההערה הקודמת.

128 כך קרויה בלשון חכמים בת היענה שבלשון המקרא (כלים יז,יד וכו'; ראה לוי, III, ע' 413; בודנהיימר, ב, ע' 75). הזיהוי - עיין לוויזוהן, סעיף 240; בודנהיימר, א, ע' 93, הערה 1. נראה, שהצורה בלשון חכמים מקורה בצורה הארמית נעמיתא. השווה למשל תרגום אונקלוס לויקרא יא,טז בת יענה-בת נעמיתא, וכן בארמית א"י ובארמית בבלית (ראה לוי, שם, וכן Chaldaeisches Woerterbuch, ע' 118) [בתרגום שומרוני נעמיתא היא תרגומו של רחם, עיין מהד' ברילל, פרנקפורט על נהר מיין, תרל"ה]. על יענה בהקשר לשירה על-פי "תכבדני חית השדה תנים ובנות יענה" (יש' מג,כ) ראה חולין סד,ע"ב, המובא במבוא א, פרק ד.

129 הכתוב נדרש בברייתא על מעשה מרכבה בחגיגה יג,ע"ב, בקשר לכנפי החיות האומרות שירה.

130 על-פי סדרו בנוסח (א)(ב) וגרסתו בע הכוונה לעוף סוס/סיס שבמקרא (יש' לח,יד; יר' ח,ז; על מסורת הכתיב והקרי השונות ראה בהערות טור-סיני למלון ב"י, ע' 3985-3988). עיין ש' אברמסון, ספר התג'נים לרב יהודה בן בלעם, ספר חנוך ילון, ירושלים, תשכ"ג, ע' 130. זיהויו ראה בודנהיימר, א, ע' 345.

בהמה דקה טהורה[131] מה היא אומרת: מי כמוכה באלם ה׳ מי כמוכה נאדר בקדש נורא תהלות עשה פלא(1)[132] (שמות טו,יא).

בהמה דקה טמאה[131] מה היא אומרת: יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך(1) (תהלים קכח,ב).

בהמה גסה טהורה[131] מה היא אומרת: היטיבה ה׳ לטובים ולישרים בלבותם(1) (תהלים קכה,ד).

מי כמוכה...] ×: היטיבה ה׳ לטובים ולישרים בלבותם(2) והמטים עקלקלותם יוליכם ה׳ את פעלי האון שלום על ישראל(3) (תה׳ קכה, ד-ה)ב: יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך(4) (תה׳ קכח,ב) ט| בהמה דקה טמאה(5)...] ×: -ל(5א) | יגיע...] ×: +אשריך בעולם הזה וטוב לך בעולם הבא[133] א(6): הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקם ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו(7) (דב׳לב,מג) ב: מי כמוכה באלים...(8)ט: -ד(9) | בהמה גסה טהורה...] ×: -ל(10) | בהמה גסה טהורה] ×: -ד(9)(10) | היטיבה...] ×: מי כמוכה באלים...(11)ב: הרנינו לאלהים עוזנו הריעו לאלהי יעקב (תה׳ פא,ב) ג(12): -ק(13)

(1) המנונים אלה, וכן המנון בהמה גסה טמאה הבא אחריהם, מעורבים, משובשים ומרובים בהם השמטות ופסיחות בתוך כה"י. הסיווג הדק הנ"ל גרם מן הסתם לשיבושי העתקה ועוד קודם לכן לשיבושי מסירה שבעל-פה. עם זאת אין להבחין בין עירובי הגרסאות וחילופיהן התקבצות כל שהיא, העשוייה לפלג את הטקסט לנוסחים הידועים, מלבד במסורות גרסת ההמנון הרביעי (להלן), שאמנם הוצג בשלושה נוסחים נפרדים (בהבדלים קלי ערך). רוב כה"י מסכימים לפנים, ובתוכם גם א (וע הקדום), ואת גרסאות (ג) ניתן להסביר רק כהשתבשות הנוסח הכללי, ולא להיפך.

(2) שירת בהמה גסה טהורה, להלן. כיוצא בזה התחלפו שאר השירות בב. בתהליך ההעתקה של ב ארע שיכול בין סוגי הבהמות. תחת להעתיק בהמה דקה...בהמה גסה...העתיק בהמה גסה...בהמה דקה...; אולם ההמנונים הועתקו כסדרם המקורי, ומכאן החילופים.

(3) תוספת ציטוט של הפסוק הסמוך.

(4) שיכול השירות של בהמה דקה טהורה וטמאה, השווה להלן.

(5) בע ׳טמאה׳ הגהת שוליים היא מידי הסופר עצמו.

(5א) אך ההמנון נתגלגל תוך כדי פסיחה לשור הסמוך בל, להלן. ראה שם הערה (2).

(6) מסתבר, שתוך כדי העתקה נגרר המאמר הכרוך בכתוב זה (השווה למטן).

(7) שירת בהמה גסה טמאה. השווה (2).

(8) שיכול ההמנונים הסמוכים. השווה (4).

(9) לכאורה הומאוטליוטון מלשון התבנית של בהמה דקה טמאה ללשון התבנית של בהמה גסה טהורה שבעטיו יוחס המנון זו לזו. אולם סדרו של ד שונה: בהמה גסה טמאה-דקה טהורה(=ל)-דקה טמאה, והמנון בהמה דקה טמאה (של הפנים) לא נשמט כלל בד אלא מיוחס בו לבהמה גסה טמאה (להלן). לומר, אין להסביר את השתבשות הנוסח של ד מתוך השוואה לסדר הפנים, ואין כאן הומאוטליוטון אלא מעין שיכול המנוני גסה טמאה×דקה טמאה ופסיחה על גסה טהורה, שבעטייה נתייחס המנונה לבהמה דקה טמאה.

(10) אין מקום למסקנה שאין בנוסח (ג) בהמה גסה טהורה, שהרי המנונה כלול בד. השווה (9) לעיל, (4) להלן, והערה 131.

(11) שירת בהמה דקה טהורה. השווה (2) (7) לעיל.
(12) שירת בהמה גסה טמאה (להלן). שיכול השירות הסמוכות.
(13) פסיחה מלשון תבנית ללשון תבנית סמוכה.

---

131 הטרמינולוגיה ידועה מההלכה בלשון חכמים, אלא שבמקורות ההלכתיים מוצאים אנו רק שני סיווגים: בהמה דקה טהורה ובהמה גסה טמאה (תוס׳ בכורות א,י; בכורות ח,ע"א), אם כי מבחינת ההלכה יש מציאות גם להגדרות של בהמה דקה טמאה ובהמה גסה טהורה. לכאורה יש אפוא במקורות ההלכתיים כדי לאשש את הנוסח שנשתמר בל הקדום, שבו רק שני הסוגים הללו (עיין באפאראט). אף-על-פי-כן לא הוצג נוסח (ג) בנפרד כלל, לפי שניתוח גרסאותיו והשוואתן מצביע על כך, שגם נוסח זה כלל את ארבעת הסוגים. המנון בהמה דקה טמאה נתגלגל בל, בתהליך של פסיחה מן הסתם, ויוחס לשור הסמון, גלגול המוכיח על היכללותה של בהמה דקה טמאה במקור כ"י זה. ד, שמקורו בנוסח זה, כולל בהמה דקה טמאה במפורש, אלא שהמנונה המנון בהמה גסה טהורה, פסיחה, המוכיחה שגם בהמה דקה טהורה נכללה בד (ראה לעיל הערות (5א),(9),(10); המנון בהמה דקה טמאה שבנוסחי (א)(ב) מיוחס בתהליך של שיכול לבהמה גסה טמאה, ראה הערה (4) לבהמה גסה טמאה). כלומר גם ב(ג) שרדו ארבעת ההמנונים. אפילו אין בד המאוחר כדי ראייה לכך, הרי עצם גלגולו של המנון שלישי בל יש בו כדי להפריך קיומו של נוסח זוגי ולאשש נוסח דו-זוגי. עם זאת אין בכל אלה כדי להוכיח, כי מעיקרו אמנם הכיל פ"ש את ארבעת האבחנות.

132 כתוב זה, שפשוטו המנון הוא, נדרש לענייני קילוס בדרשות חז"ל לרוב. עיין מ׳ כשר, תורה שלמה על הפסוק, יד, ע׳ 131-137.

133 אבות ד,א; בתוך מאמרו של בן זומא על "איזהו עשיר השמח בחלקו" (שם הגרסה "לעולם הבא"). כיו"ב גם בדרשתו של ר׳ חייא בר אמי משמיה דעולא על הנהנה מיגיעו (בר׳ ח,ע"א; השווה גם חולין מד,ע"ב).

(א)

בהמה גסה טמאה[131] מה היא אומרת: הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקם ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו (דברים לב,מג). הרנינו לאלהים עזנו הריעו לאלהי יעקב(1)[134] (תהלים פא,ב).

(א)] אהע

(ב)

בהמה גסה טמאה[131] מה היא אומרת: הרנינו לאלהים עוזנו הריעו לאלהי יעקב(1)[134] (תהלים פא,ב).

(ב)] ופ[ג(2)ק(3)] | בהמה גסה טמאה] ×: -ק(3) | הרנינו לאלהים...] ופ: היטיבה ה׳...ג(2)

(ג)

בהמה גסה טמאה[131] מה היא אומרת: הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקם ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו(1) (דברים לב,מג).

(ג)] ל(ד(4))ט[ב] | הרנינו גוים...] לט: יגיע כפיך...ד(4)ב(5)

(1) הדמיון הרב בין שני הכתובים, הפותחים באותה תיבה, גרם אולי כבר בשלב הקודם של המסירה (בעל-פה) להכפלה זו. יתכן שהגרסה המקורית כללה מעיקרה את שני הכתובים, אך מסתבר יותר קיומן של שתי מסורות (ב)-(ג), שנרשמו כ"כפל גרסה" ב(א) כבר בתקופה קדומה, כפי שמעיד ע הקדום. ראה גם ההקבלה במקורות דווקא לגרסת (ב), שבדרך כלל משקפת התפתחות מאוחרת יותר של המסירה.

(2) המנוני בהמה גסה טהורה וטמאה שוכלו בג, השווה (12) לעיל, וגרסת ג שם.

(3) אין בק בהמה גסה טמאה, אך בעטייה של פסיחה מיוחס המנונה לבהמה גסה טהורה, עיין הערה (13) לעיל.

(4) המנון בהמה דקה טמאה. ואילו המנונה שם אצל ד המנון בהמה גסה טהורה, החסרה בד, היינו, שיכול ופסיחה. השווה לעיל הערות (9)(10).

(5) ראה בהמה דקה טמאה (לעיל), גרסת ב שם והשווה שם הערות (2)(7)(11).

---

134 זהו השיר [=מזמור] שהיו הלויים אומרים בבית המקדש ביום חמישי (תמיד ז,ד). ובגמרא בברייתא הדורשת את שירי היום מבאר ר׳ יהודה בשם ר"ע וכן ר׳ נחמיה: "על שם שברא עופות ודגים לשבח [גרסת כ"י מינכן: שמשבחין] לשמו" (ר"ה לא,ע"א). באדר"נ, א: "בחמשי מהו אומר הרנינו...ברא עופות ודגים ואת התנינים שהם מרננים בעולם" (מהד׳ שכטר, ניו-יורק, תש"ה, ג,ע"א). עיין גם פירש"י לר"ה לא,ע"א ופי׳ הרמב"ם למשנה תמיד ז,ד המציין בפירוש "שבו נבראו מיני ב ע ל י ח י י ם ".

המנון בהמה דקה טהורה לעיל, מי כמוכה וגו׳, ואז ישיר וגו׳, המנון שור להלן, אמרו הלויים במנחה של שבת לדברי ר׳ יוחנן בגמרא שם (על הקבלה וסמיכות זו עמד מ׳ כשר, תורה שלמה, יד, בשלח, ע׳ 137, הערה קסג).

שור מהו אומר: אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה׳ ויאמרו לאמר אשירה לה׳ כי גאה גאה סוס ורכבו רמה בים[135] (שמות טו,א).

חמור מהו אומר: לך ה׳ הגדלה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ לך ה׳ הממלכה והמתנשא לכל ראש[136] (דברי הימים א כט,יא).

שור...] ×: -ב| אז ישיר...] הקע(ב)ד: לך ה׳ הגדלה והגבורה והתפארת והנצח וההוד(1) (דבה"י א כט,יא) א: יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך(2) (תה׳ קכח,ב) ל: +...בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו בהם עמים יגח אפסי ארץ הם רבבות אפרים והם אלפי מנשה(3) (דברים לג,יז) ט| לך ה׳...] ×: אז ישיר משה...(4)א

(1) שיכול המנוני שור וחמור הסמוכים זה לזה.

(2) והוא המנון בהמה דקה טמאה, עיין לעיל, החסרה בל. לפי שבל בהמה דקה לאחר בהמה גסה ארע בודאי שכול ופסיחה מלשון תבנית אחת לסמוכה אליה (הומאוטלויטון).

(3) תוספת נחרזת כדרכו של ט.

(4) המנון שור, השווה (1).

---

135 קשרה של שירה זו (שירת הים) לשור מתחוור על-פי דרשנות אמוראית הכרוכה בתיאורי המרכבה במשקעים מיסטיים שבספרות חז"ל: "אמר ריש לקיש מאי דכתיב אשירה לה׳ כי גאה גאה שירה למי שמתגאה על הגאים [השווה "וגאה על גאים" (היכלות רבתי, מהד׳ ורטהיימר, בתי מדרשות, א, קה)] דאמר מר מלך שבחיות ארי מלך שבבהמות ש ו ר מלך שבעופות נשר ואדם מתגאה אליהן והקב"ה מתגאה על כולן" (חגיגה יג,ע"ב). כיו"ב בתנחומא בשם ר׳ אבין הלוי: "...נטלן הקב"ה וקבען בכסא הכבוד..." (מהד׳ בובר, בשלח, יד, ע׳ 61; השווה גם שמו"ר פר׳ כג,יג). דרשנות זו קישרה שור של כסא הכבוד (ע"פ התיאור ביחזקאל) בהמנון הנ"ל והיא מן הסתם הרקע הדרשני של ההמנון בפ"ש. תן דעתך גם על ההקבלה הצלילית בין שור - לבין "ישיר", "אשירה" שבכתוב.

המנון זה מיוחס ל פ ר ו ת בדיון הדרשני, שיש בו גם רמזים מיסטיים, על שירתם של הפרות שנשאו את ארון הברית מפלשת. ר׳ יוחנן משום ר"מ דורש "וישרנה הפרות בדרך" - "שאמרו שירה". הצעות שונות לנוסח המנונם; הראשונה שבהן, מפי ר׳ יוחנן בשם ר"מ - "אז ישיר משה ובני ישראל" (ע"ז כד,ע"ב; בב"ר פר׳ נד,ד נוסח שונה במקצת; ראה במפורט במבוא). הצעת ההמנון של ר׳ יצחק נפחא שם מקורה בהמנוני ספרות ההיכלות, כפי שהוכיחו שלום, JG, ע׳ 24-27, וביסודה עומדת ההקבלה שבין הפרות נושאות ארון הברית ובין חיות הקודש נושאות כסא הכבוד. על-פי הדרשה של ריש לקיש הנ"ל יש מקום להניח, שלא רק ההמנון שהוצע ע"י ר׳ יצחק נפחא יש בו מטען מיסטי ורמז לחיות הקודש, אלא גם בהמנון, שהציע ר׳ מאיר (שלפי דעת שלום, שם, ע׳ 24, אין בו משמעות מיוחדת), היינו המנון השור בפ"ש, הספוג דרשנות על המנוני חיות כסא הכבוד. אם כך הדבר, יש גם להסיק מכאן, שהדרשנות שהביא ריש לקיש, ידועה היתה כבר בתקופת התנאים, לפי שר׳ מאיר עשוי היה

להציע המנון זה רק על-פיה. אמנם על-פי הנוסח הארצישראלי בב"ר, מהד׳ תיאודור-אלבק ע׳ 581, אומר ר"מ "שירת הים אמרו", סתם, ע"פ האנאלוגיה "הלוך וגעה" - "כי גאה גאה", וכיוצא בזה כל ההמנונים המוצעים (גם לפי הבבלי) הינם התחלות מזמורים.

136 כתוב זה נסמך להמנון שור הקודם ונכרך עמו בדרשה שענייננה קילוס במכילתא דרבי ישמעאל, בשלח, פר׳ א, מהד׳ האראוויטץ-רבין, פרנקפורט ענ"מ, תרצ"א, ע׳ 119.

לייחוסו של המנון זה לחמור יש הקבלה מעניינת במעשה שמסופר בגמרא על ר׳ שילא, ובו נסמכו חמור וכתוב זה: מסופר על ר׳ שילא שהלקה אדם על שבעל מצרית, ואותו אדם "אזל אכיל ביה קורצי בי מלכא...שדר עליה פריסקתא כי אתא א"ל מ"ט נגדתיה להאי אמר להו דבא על חמרתא אמרי ליה אית לך סהדי אמר להו אין אתא אליהו אדמי ליה כאיניש ואיסהיד... פתח רבי שילא ואמר לך ה׳ הגדולה והגבורה וגו׳" (בר׳ נח,ע"א). למקום זה רומז יעב"ץ בפירושו על פ"ש בסידורו פלטין בית אל, אלטונא, תק"ה, נ ע"ב.

גמל מהו אומר: ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאג ישאג על נוהו הידד כדרכים יענה אל כל ישבי הארץ (ירמיה כה,ל).

פיל[137] מהו אומר: מה רבו מעשיך ה' כלם בחכמה עשית מלאה הארץ קניניך[138] (תהלים קד,כד).

אריה מהו אומר: ה' כגבור יצא כאיש מלחמות יעיר קנאה יריע אף יצריח על איביו יתגבר[139] (ישעיה מב,יג).

זאב מהו אומר: על כל דבר פשע על שור על חמור על שה על שלמה על אבדה אשר יאמר כי הוא זה עד האלהים יבא דבר שניהם אשר ירשיען אלהים ישלם שנים לרעהו[140] (שמות כב,ח).

ה' ממרום...] x: מה רבו מעשיך ה' כלם בחכמה עשית מלאה הארץ קניניך(1) (תה' קד,כד)ב| פיל...] x: -ופ| מה רבו...] העג(ג): מה גדלו מעשיך ה' מאד עמקו מחשבותיך(2) (תהלים צב,ו) אטק: ה' ממרום ישאג...(1)ב| אריה] (א)(ב)(3): ארי (ג)| ה' כגבור...] x: אריה שאג מי לא יירא אדני ה' דבר מי לא ינבא(4)139 (עמוס ג,ח) ט| על כל דבר...] x: ישאו מדבר ועריו חצרים תשב קדר ירנו ישבי סלע מראש הרים יצוחו(5) (יש' מב,יא) ב

(1) שיכול המנוני גמל ופיל הסמוכים.

(2) הדמיון הרב בין שני הכתובים גרם לחילוף זה. הרכב ההתקבצויות מוכיח ללא ספק כי גרסה זאת, שפשטה ברובו של (א), היא המשובשת.

(3) בב נזכר ברשימת אומרי השירה בכותרת בלבד. חסר בגוף הטקסט, אך הושלם בשוליים בכתיבה שונה, אבל רבנית אשכנזית אף היא, סמוכה לזמן כה"י.

(4) גרסה דרשנית נחרזת.

(5) שיכול שירות זאב ודב (להלן) הסמוכים.

---

137 בלשון חכמים. עיין לוויזוהן, סעיף 173.

138 תוכן הכתוב הולם את הפיל, הגדול שבבעלי החיים. והשוה דברי ר' עקיבא: "וכשהיה ר"ע מגיע לפסוק זה אומר מה רבו מעשיך ה' יש לך בריות ג ד ו ל ו ת בים ויש לך בריות גדולות ביבשה" וגו' (חולין קכז, ע"א).

139 כתוב זה נסמך ונכרך בדרשה אחת עם עמוס ג,ח (אריה שאג וגו') באדר"נ, ב, מהד' שעכטער, נוסחא א, ע' ז.

140 הקבלה לייחוס כתוב זה לזאב בקטע המדרשי כסא ואיפודרומין של שלמה המלך, שפרסם יעללינעק: "אמר ר' אלעזר היאך היה דרך שלמה לישב על כסא היה נוטל את התורה ומסתכל בה ומתחיל לשפוט את ישראל באותה שעה היה קורא אריה: לא תכירו פנים במשפט...נמר עונה באף צדק צדק תרדוף...זאב צועק בדבר שבועה: על כל דבר פשע..." (בית המדרש, ה, ע' 35).

דב מהו אומר: ישאו מדבר ועריו חצרים תשב קדר ירנו ישבי סלע מראש הרים יצוחו[141] (ישעיה מב,יא).

שועל מהו אומר: הוי בנה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט ברעהו יעבד חנם ופעלו לא יתן לו[142] (ירמיה כב,יג).

כלבים מה הם אומרים: באו נשתחוה ונכרעה ונברכה לפני ה' עשנו (תהלים צב,ו).

דב...] א: -א[(1)]טק| ישאו...] א: על כל דבר פשע...[(2)]ב| הוי בנה...]
א: +הוי בנה עיר הדמים וכונן קריה בעולה[(3)] (חבקוק ב,יב) ל| כלבים]
א: כלב[(4)] מה הוא אומר ב

(1) יתכן, שא השמיט המנון זה במתכוון, כדי לשמור על תבנית העשרת של חלוקות המנוניו (השווה נמלה ונשר לעיל; מבוא ב, פרק ח, חלוקת פ"ש) אולם בהיעדרותו של דב גם מטק יש כדי להעיד על השמטה משותפת לחלק מנוסח (א).

(2) המנון זאב הקודם; שיכול. השווה שם לעיל, הערה (5).

(3) תן דעתך לדמיון הרב בין שני הכתובים, הפותחים בשתי תיבות זהות: כפילות טיפוסית לתרבות מסירה זכרונית.

(4) כך גם בכ"י אוקספורד 740 .Opp.

---

141 הכתוב נדרש לעניין קילוס אך ללא קשר עם דוב (למשל ב"ר פר' יג,ו, מהד' תיאודור-אלבק, ע' 116; לגבי מדבר - עיין המנון מדבר לעיל, הערה 21 וגרסאות טק שם .

142 הכתוב אינו נדרש כנראה בספרות הקדומה עיין היימאן, תורה הכתובה והמסורה על הפסוק.

[חתימה]

ר׳[143] ישעיה תלמידו של ר׳ חנניה[144] נתענה על דבר זה שמונים וחמשה [!][145] תעניות. אמ[ר] כלבים שכתוב בהן והכלבים עזי נפש (ישעיה נו,יא)

א: הקעבגדל: -סוף

ר׳] (א): -א| ישעיה] א: ישעיהו ג: שעייה ל: אושעיא(1)ה| חנניה] א: חנינא הג: חנינא בן דוסא בד: חנינה בן דוסא ע(2)ק: חנניה בן דוסא ל| נתענה] אע: התענה הג: היה מתענה דל[ב](3): היה מצטע[ר] ומתענה ק| על דבר זה] אה: על מקרא הזה ל: -א| שמונים וחמשה] א: פ"ה ה: שמונים ושמנה א(4)| אמר] אהגד: ואמר קע: ואומר בל| כלבים] א כלב ק: הכלבים עד: -ל| שכתוב] א: הכתוב ל: כתוב ע| בהן (בהם)] א: עליהם ה

(1) אך להלן בכתיב שונה: הושעיה.
(2) בע קרע בנייר: חנ[י]נה.
(3) בב "היה" בלבד. מן הסתם נשמטה תיבת "מתענה".
(4) ק: פ"ח.

---

143 מדרש זה על המנון הכלבים בפ"ש חתם כנראה את הפרק; הנספחות, המהללים את האומר פ"ש, הם, כפי שנראה להלן, תוספות מאוחרות יותר. כך מצטייר מבנה פ"ש כאוסף המנונים שבראשו ובסופו מסגרת סיפורית-דרשנית שענייניה שירת הנבראים, הנקשרת באופן אורגאני לאוסף.
סיפור מדרשי זה מתבסס כבר על המנון, הכלול בפ"ש ואינו ידוע משום מקור אחר. התבססות זו מעידה על טקסט או מסורת ידועה של המנוני הנבראים. האגדה סתומה למדי ורוויה נימה אזוטרית ואפוקריפית ורמזים מיסטיים.
האגדה נכללת בילק"ש (שמות רמז קפז), אך בעל הילקוט לא ציין את מקורו (אם כי ציין את פ"ש כמקור האגדה על דוד והצפרדע, ע"ש).

144 זיהוי חכם זה כרוך בקשיים, בעיקר בגלל הגרסאות הרבות בכה"י. חכם בשם ישעיה איש טיראה נזכר אמנם בתוס׳ ב"ק יא,יד, אולם ההקבלה הברורה לאמורא בשם אבא אושעיא (הושעיא) איש טירייא (ירו׳ ב"מ פ"ב,ה"ה; ויק"ר פר׳ ל,א ועוד), שחי בדור הרביעי לאמוראים (השווה ב"ר פר׳ נח,ב מהד׳ תיאודור-אלבק, ע׳ 621) מעמידה בספק מקור וזיהוי זה. על-פי גרסת התוספתא העיד יהודה בן י ש ע י ה הבסם לפני ר"ע (תוס׳ חולין ג,ז; שביעית ה,יב), אך גרסת הבבלי: ר׳ אושעיא בנו של יהודה הבשם (חולין נה,ע"ב). גרסת ה אושעיא (כנראה הצורה הארמית של ישעיה) והתואר "תלמידו של חנניה/חנינא בן דוסא" עשויים להצביע על זיהויים אחרים: חנינא בן דוסא, תנא מן הדור הראשון, מפורסם היה בכוחו המגי ובידיעותיו האזוטריות (ראה למשל בר׳ לד,ע"ב; ע"ז יז,ע"א; יב׳ קכא,ע"ב ועוד לרוב). לפיכך תלמידו, שאינו ידוע בשם זה (ישעיה או אושעיא) בספרות התנאית, עשוי לשמש גיבור סיפור אפוקריפי כגון זה. ישעיה הבסם, על-פי גרסאות התוספתא,

יזכו לומ[ר] שירה. וענה[1] עליו מלאך מן השמים אמ[ר] לו ישעיה עד מתי אתה מתענה על דבר זה גזירה היא לפני הקבה שמיום[146] שגלה סודו לחבקוק הנביא[147] לא גלה סודו לכל בריה אלא תלמידו של אדם

יזכו לומר שירה] א: +לפניך ע: +לפני הבורא ק: זכו...הגד(+זו): כלום שאמרו שירה לפני הקבה ל: אומ׳ שירה זו ב| וענה] אד: נענה[1]x: מיד נענה[1]ל| עליו] א: לו x: אליו ה: -ג| מלאך מן השמים] x: מל[א]ך אחד ב| ישעיה] x: הושעיה ה: שעייה תלמידו שלר׳[3]חנניה בן דוסא ל| עד מתי...לפני הקבה] (x): -דל| דבר זה] x: זה הדבר ג| גזירה] אהב: שבועה קעג| היא] x: -ק| לפני] אהב: מלפני קעג| שמיום] אל: מיום x: -בג| סודו לחבקוק] x: +...הקבה ד: סודו לעבדו חבקוק ע: לחבקוק ק| לא גלה סודו] x: לא גילה עג: שוב לא גילה ד: ולא גלהו עוד ב| לכל בריה] אהד: לבריה בעולם ע: לשום בריה בעולם ג: לשום אדם בעולם ק: לשום אדם ב: לשם בשר ודם ל| אלא תלמידו] א: אלא מפני שתלמידו בד: אלא בשביל שתלמידו עג: אלא בשביל ק: את[2] שמתוך שתלמידו ל| של אדם] x: שלאדם[3]ל: שלאדם[3] חביב עליו כנפשו[4] ע

(1) מבחינת הלשון עדיפה הגרסה נענה, כמו שרווח בלשון-חכמים (גם על תעניות: "עברו אלו ולא נענו בית דין גוזרין שלש תעניות אחרות" - תענית א,ו), לפיכך יתכן ואין כאן אלא העתקת נו"ן כוי"ו.

(2) ל שומר על צורות מלשון חז"ל: כינוי גוף בארמית. השווה (3).

(3) כמו בכה"י הטובים של לשון חז"ל תיבת של לא מופרדת. השווה שבלת שלחטים וכו׳.

(4) אמירת-כלאיים זו נשתרבבה מתוך אשגרת לשון (השווה אבות ד,יב).

חי בזמנו של ר׳ חנינא בן דוסא לערך.

החילוף חנניה/חנינא שכיח הוא במקורות, השווה למשל חנניה/חנינא בן תרדיון (תענית ב,ה - ע"ז יז,ע"ב וכיו"ב).

הצירוף חנינא ואושעיא מעורר בזכרון את הסיפור המאגי-מיסטי על רב חנינא ורב אושעיא ש"הוו יתבי כל מעלי שבתא ועסקי בספר יצירה ומיברו להו עיגלא תילתא ואכלו ליה" (סנה׳ סה,ע"ב). אולם רב אושעיא, אמורא מבבל בדור השלישי, שעלה לא"י, היה אחיו של רב חנניה ולא תלמידו (סנה׳ יד,ע"א).

יש לתת את הדעת לאפשרות זיהוי נוספת. היחידי מבין החכמים בשם אושעיא (הושעיא), שהיה תלמידו של ר׳ חנינא הוא ר׳ אושעיא רבה, מגדולי אמוראי א"י בדור הראשון, שבין רבותיו היה גם ר׳ חנינא [בר חמא] (עיין פס׳ פז,ע"ב).

145 השווה המספר האסכאטולוגי בסנה׳ צז,ע"ב: "אמר ליה אליהו לרבי יהודה...אין העולם פחות משמונים וחמשה יובלות וביובל האחרון בן דוד בא".

146 השווה: "אמר דוד לפני הקב"ה...אמר לו גזרה היא מלפני שאין מודיעין קצו של בשר ודם..." (שבת ל,ע"א).

חשוב אתה לפי[כך] זקקו[148] לי מן השמים ושלחוני אליך לומ[ר] לך הכלבים שכתוב בהם ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו (שמות יא,ז) יזכו לומ[ר] שירה[149] ולא עוד אלא שזכו לעבוד עורות מצואתם ולכתוב בהן

חשוב] א: גדול ×| לפיכך] אה: -×| זקקו לי] א(ילקוט): הזקקתי ה: הזקיקוני לך ב: הזדקק לך ע: נזדקקו לך ד: ניזרקה[1] לך מלאך ל: וראוי אתה להזדקק לך ק: שלחוני לקרא ג| מן השמים] ×: -קב| ושלחוני אליך] אע (-ו): ושלחתי אליך ה: ושילחוני אצלך ק: ושולחתי אצלך ד: נתנו לי רשות ק: -בג| לומר לך] א: לומר ה: ואמרו לך ע: ואמרו ג: להגיד לך ק: שעייה תלמידו שלר' חנניה בן דוסא ל: -בד| כלבים] ×: במה זכו הכלבים לומר שירה לפי ק: כלבים זכו לומר שירה ד| יזכו לומר שירה] אה: לפיכך זכו...ק: ואמרו שירה[2] ל: -עג[2]| ולא עוד אלא שזכו] ×: +כלבים ד: זכו[2] ל| לעבוד] אה: לעבד קע: לעשות ב[3]דל: שנותנין ג| עורות מצואתם] אה: מצואתן עורות קע: מצואתן ד: בצוואתן ל: מצואתו לעבד[3] עורות ב: בעורות ג| ולכתוב בהן] א: לכתוב בהן ה(בהם)קעב: לכתוב מהן ד: וכשמתקנין אותן וכותבין מהן ג: -ל

(1) לפי שהרי"ש דומה לדל"ת בכ"י זה, לא מן הנמנע לקרוא 'נידזקה', מהשורש זקק בהשמטת קו"ף אחת, ברוח שאר כה"י.

(2) פסיחה.

(3) דוגמה וראיה לקונטמינציה של ב, שהיו לפניו לפי זה שתי הנוסחאות - לעשות (נוסח (ג)) ולעבד עורות (נוסח (א)) - והרכיב את שתיהן ללא כל הגיון תחבירי?

---

147 השווה חבקוק ב,א-ג ("...כתוב חזון...כי עוד חזון למועד ויפח לקץ ולא יכזב..."). במדרש תהלים דורשים "על משמרתי אעמודה ואתיצב על מצור" (שם שם,א) - "מהו מצור, מלמד שצר צורה, ועמד בתוכה, ואמר איני זז מיכן עד שתודיעני דבר זה אמר לו הקב"ה אני מחזיר לך תשובה...התחיל צווח עד אנה ה' שועתי ולא תשמע...אמר ליה הקב"ה...לך כתוב בלוח אל"ף בי"ת, ואחר כך תאמר הודיעני הקץ" וגו' (מזמור ז,יז, מהד' בובר ע' 70-71 וכן 343, וע"ש גם הגרסאות האחרות; ילק"ש לחבקוק א,ב). הסיפור דומה מאד לסיפור התפילה המאגית של חוני המעגל, ואמנם נאמר על חוני במפורש "עג עוגה ועמד בתוכה כדרך שעשה ח ב ק ו ק ה נ ב י א שנאמר על משמרתי אעמדה...אמר לפניו רבונו של עולם...נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן עד שתרחם על בניך" (תע' כג,ע"א) [ר"ש בובר סבור שהמלים "כדרך שעשה חבקוק" שרבוב מאוחר הוא על-פי המדרש, ע"ש בהערותיו, ע' 71].

הזכרת חבקוק הולמת איפא לא רק את ענין של ידיעה אזוטרית אלא אף של תפילה מגית,תעניות ואווירה מיסטית.

ראוי להצביע על הקבלה נוספת: בספר הבהיר מופיע חבקוק הנביא בכמה פרקים כדוגמא עילאית של בעל מרכבה וכמתפלל אכסטאטי ומיסטי. למשל: "אמר חבקוק תפלתי ידעתי שנתקבלה בתענוג ואני גם התענגתי וכשהגעתי למקום פלוני..." וגו' (ס' הבהיר, ווילנא, תרמ"ג, ח,ע"א). יש אומרים בגמרא מגלה לא,ע"א, שפרק ג של חבקוק משמש כהפטרה במקום מעשה המרכבה של

ספר תורה נביאים וכתובים ותפילין ומזוזות.[150] ולענין שאלה ששאלת[151] חזור לאחוריך[152] שנא׳ שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו (משלי כא,לג).

ספר תורה נביאים וכתובים] אהב: תורה נביאים וכתובים ע[(1)]ק (+...תפילין): ספר תורה ד: ספרים ל: תפילין ומזוזות וספר תורה ג| ולענין שאלה ששאלת] אק: +...ולא יזכו לומר שירה כזאת ב: על כן זכו לומ׳ שירה ומה ששאלת ג: ולעניין ששאלת ה: ולענין שאלתא ששאלת ד: ולאותה השאילה ל| חזור לאחוריך] אבד: +ואל תוסיף בדבר עוד ג: חזור בך לאחוריך ק: שוב לאחריך ה: -ל| שנא׳] אב: כמו שכתוב הק: כת׳ ל: שכתוב ג: -ד

(1) לאחר "ותפילין" נקטע ע.

יחזקאל בחג השבועות. עיין G. Scholem, Ursprung und Anfaenge der Kabbala, Berlin, 1962, p. 54, 113, 218. בספרות ההיכלות לא נזכר חבקוק כלל. יתכן, שבפ"ש רמז ראשון למסורת שבאה לידי גילוי ברור בס׳ הבהיר.

148 השווה שבת יב,ע"ב, סוטה לג,ע"א: "כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו". השווה גם השימוש הרב בלשון זו בהוראה דומה בטקסט קדום מספרות היכלות, במרכבה רבה כגון "מזקק בו"[בשר הפנים], "להזקק ברבוני" "מזקק להשתמש" (מרכבה שלמה מהד׳ מוסאיוב, ירושלים, תרפ"א, א,ע"ב).

149 על שכר שונה של כלבים בזכות זאת במדרש הלכה תנאי: "[ובשר בשדה טרפה] לכלב תשליכון אותו...ללמדך שהכלב מכובד מן העבד, שהטרפה לכלב ונבלה לעבד; ללמדך שאין הקדוש ברוך הוא מקפח שכר כל בריה שנאמר ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו, אמר הקדוש ברוך הוא, תן לו שכרו" (מכילתא דר"י משפטים, פר׳ כ, מהד׳ הארוויטץ-רבין, ע׳ 321; בשינוי לשון מובא גם בשמו"ר פר׳ לא,ט. פס׳ כב,ע"א רומז מן הסתם למקור זה). בילק"ש שמות רמז רפז מובא אמנם מדרש הלכה זה בסמוך למדרש מפ"ש.

על ניגוד הכתובים יש׳ נו-יא - שמות יא,ז, המשמשים ציר לאגדה בפ"ש גם בגמרא, ללא קשר לפ"ש: "הרואה כלב בחלום ישכים ויאמר ולכל בני ישראל...קודם שיקדמנו פסוק אחר והכלבים עזי נפש" (בר׳ נו,ע"ב). על שכר ועונש לבעלי-חיים במקורות המדרשיים והלכתיים ראה חקירתו של א׳ אפטוביצר (עיין בהערה הבאה) והשגותיו של ש׳ אברמסון, תרביץ לא (תשכ"ב), ע׳ 48-50.

150 פ"ש הוא אפוא המקור הקדום ביותר שבידינו לידיעה זו, שמאוחר יותר היתה מסורת שימושית רווחת במזרח, בפרובנס, בצרפת ובאשכנז ובאה לידי ביטוי בפולמוס הלכתי.

מקבילה מאוחרת יותר למנהג זה בגדר הלכה במס׳ כלה רבתי: "למה זכו כלבים שיעשו מצואתם ספרים ומזוזות לפי שנאמר לא יחרץ כלב לשונו" (מסכתות כלה, מהד׳ מ׳ היגער, ניו-יורק, תרצ"ו, ע׳ 314). ניסוח מקוצר

זה מקורו במדרש שלפנינו. כאמור מביא גם ילק"ש את המדרש, כנראה מפ"ש. ר' אברהם אבן ירחי מאוויניון דן בסוף המאה הי"ב בסוגייה זו באריכות, ומדבריו עולה כי עיבוד עורות לס"ת תפילין ומזוזות בצואת כלבים מנהג רווח היה באירופה מטעמים של מלאכת העיבוד גופה, אך הוא סומך מנהג זה על נימוק מקביל למדרש בפ"ש. באריכות דן ראב"ן בסוגיה זו בתשובה לחכמי אראגון על דבר ס"ת שעובד בצואת כלבים בטולידו ואשר נפסל בידיהם (פורסם בידי ש"א ורטהיימר, גנזי ירושלים א (תרנ"ו), ע' יט-לב), ובקיצור בספרו המנהיג (מהד' בערלין, תרט"ו, קיז ע"א, קיח ע"ב - קיט ע"א). פוסק ראב"ן הירחי בתשובתו: "ספר התורה...המעובד בצואת כלבים כשר ליכנס לבית המקדש עולמים...וכן התפילים והמזוזות כשרים לכל ישראל הכתובים בעורות שהם כך מעובדים. וכן מנהג פרובינציא ובורגוניא צרפת וקנפיניא לוהיר [צ"ל: לותיר] ואלימאניא" (ע' כ). ב"המנהיג" מעיר לעומת זאת: "שמעתי כי בארץ ישראל פסלו ס"ת המעובד בצואת כלבים" (קיח ע"ב). בטיעונו ההלכתי להיתר זה מביא כראייה גם את הנוהג להשתמש בצואת כלבים בהכנת הדיו במקומות הנ"ל וגם "בארץ ספרד" (ע' כג-כד; בהמנהיג קיט ע"א מציין בסוף "וכן כת' ר' שרירא ז"ל"). על-פי ראב"ן הירחי מנהג עיבוד גוילי ס"ת בצואת כלבים נזכר כבר בתשובת ר' שרירא גאון על שאלה בדבר ענין עיבוד הגויל, שבה נשאל בין השאר "כמה [נותנים בו] מצואת כלבים", כנוהג רווח ומובן מאליו (ראה ציטוט תשובת ר' שרירא שם ע' כז-כח, ובסוף ס' המנהיג).

בין נימוקיו שבתשובתו כותב ראב"ן: "ונפלינו אני ועמי החברים פליאה על החכמים הגדולי' אשר בכל חבל אראגון איך שכחו ההלכה הפשוטה בתלמוד דאמ' אין הקב"ה מקפח שכר כל בריה שבשכר ולכל בני ישראל...לשונו זכו כלבים לעבד מצואתם עורות לכתוב בהם ס"ת תפילין ומזוזות ומדקאמר זכו הא למדת שהעבוד ההוא טוב מכל שאר העבודים דאי לא תימא הכי מאי האי דקאמר זכו ומי יודע שבאותו עבוד מעבדין כלל. והקב"ה אינו מקפח את שכר הכלבים והם באין ומקפחים את שכרם לפסול את הספר המעובד בצואתם" (ע' כה). ובמנהיג בקיצור "ועוד טעו בהלכה פשוטה בכמה מקומות בתלמוד דאמר אין הקבה...כי בשביל ולכל בני ישראל" וגו' (קיט ע"א). יש בדברי הראב"ן הסתמכות על הדרש במכילתא הנ"ל (בהערה הקודמת) וקישורו למדרש שבפ"ש, בדומה לילק"ש שהביאם בקרבת מקום. א' אפטוביצר (על-פי נוסח המנהיג) ביקש ללמוד מכך, שבעל המנהיג היה הראשון שהשתמש בילקוט, וכי לשון "בתלמוד" נובע מפסיחה במקורות ילק"ש שם, ובלשון הרבים "בכמה מקומות" נתכוון כנראה למס' כלה, שראה אותה כמס' מן התלמוד, כפי שאומר בהקדמתו לפירושו למס' זו (מהד' טולידאנו, טבריה, תרס"ו). עיין A. Aptowitzer, The rewarding and punishing of animals and inanimate objects, HUCA 3 (1926), p. 131-133. אולם כבר הפריך ש' אברמסון את הסברו של אפטוביצר, ופישט את דברי הראב"ן בהראותו שיש להציב נקודה לאחר "כל בריה" (בהמנהיג) ראה סיני נב (תשכ"ג), ע' קמה-קמז. האסמכתא התלמודית מתייחסת אפוא רק למאמר ש"אין הקב"ה מקפח שכר כל בריה", המופיע באמת בכמה מקומות.

הסברו של אברמסון יפה גם לנוסח התשובה, והראב"ן מסתמך בהמשך דבריו כנראה על פ"ש, כפי שגם מתחוור מלשונו, הדומה לניסוח שבפ"ש. (אברמסון כותב על פסקה זו ש"היתה נמצאת בודאי באחד המדרשים שלא הגיעו אלינו

עדיין" (ע' קמו), אך לאחר שנסינו להוכיח את קדמותו של פ"ש, לא מן הנמנע, שפ"ש הוא מקורה הקדום), שהרי לו נתכוון להסמיך גם את ענין העיבוד בצואת כלבים לתלמוד, לא היה צריך להביא נימוקים כה מרובים ומפולפלים בתשובתו. ולא עוד אלא שאומר הוא בתשובתו במפורש: "ואם נפשך לומר היאך נכשיר עבוד העורות בצואת כלבים לס"ת...ו ה ל א ל א ש מ ע נ ו ב ע נ י ן ה ע ב ו ד ב ת ל מ ו ד [והוא מפרט את כל המקורות בתלמוד שבהם דיון בעיבוד העור]" (ע' כח), ובסיכומה של תשובתו מאששה הוא שוב בכך שהוא סומכה על המנהג (ע' לב).

הוראה על התקנת עורות של גוילין בצואת כלבים כלולה בכ"י מינכן 246/9, לדברי מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים, תשכ"ה, ע' 16 [על-פי קטלוג רמש"ש לכה"י העבריים במינכן נראה, שנפלה טעות במראה המקום]. שטיינשניידר אף רומז לתשובתו של ראב"ן בגנזי ירושלים (שם, ע' 29; ראה גם השלמותיו של א"מ הברמן לתרגום העברי, ע' 124). ברלינר, בבקורתו על המהדורה הראשונה של הספר בלשון הגרמנית (ברלין, 1897), מעיר, שפ"ש הוא מקור מנהג זה (ראה ZfHB 3 (1898), p. 60).

אברמסון, שם, ע' קמז, הערה 3 מביא את דברי יצחק אבן סהולה במשל הקדמוני. הכלב אומר: "זקני היה במצרים בעת הגאלה...ועשה חסד עם בני ישראל...ועל זקני נאמר...ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו, על כן זכה להעבד בגללו עורות, לספרי תורות"(מהד' מחברות לספרות, תל-אביב, תשי"ג, שער א, פרק יג, ע' 53).

לעניין הלשון השווה לשון הברייתא: "ולא עוד אלא שזכה קנה ליטול הימנו קולמוס ולכתוב בו ספר תורה נביאים וכתובים" (תענית כ,ע"א; סנה' קו,ע"א).

151 לא ברור לאיזו שאלה הכוונה כאן, שהרי לשאלה המפורשת בראש המדרש ניתנה תשובה, וכאן מדובר על שאלה אזוטרית סתומה אחרת.

152 ביטוי ידוע בלשון חכמים (תוס' שבת ו,ו; חגיגה טו,ע"א ועוד). השווה גם המדרש על משה בהקשר דומה: "א"ר יהודה א"ר בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות...אמר לפניו הראהו לי א"ל חזור לאחוריך" (מנ' כט,ע"ב).

[נספחות(1)][153]

[א] * וכל העוסק בפרק שירה זו זוכה ללמוד וללמד ותלמודו מתקיים בידו[154]
ונצל מפגע רע ומיצר רע ויזכה לימות המשיח ולחיי העולם הבא.[155]

א: הקב(2)ד(גפ(3)[ל](4)): -וט(5)

[*] תניא ר׳ מאיר אומ׳ כל האומר פרק שירה בעולם הזה זוכה לאומרו בעולם הבא.(6) ואני ערב בדבר(7)ב| וכל העוסק] אהק: כל מי שעוסק בד| בפרק שירה] א: בשירה ד| זו] אה: זה ק: -בד| זוכה] אד: +...בעולם הזה הקב| וללמד] אהד: +לאחרים ב: -ק| והלמודו...] א: -(...וזוכה=ויזכה) ד| בידו] א: -ב| ונצל] א: ונצול הק: ונוצל ב| מפגע רע ומיצר רע] א: מצרות רעות ומדינה של גיהנם ב: +ומכל מקרה רע (ה) ומחיבוט הקבר ומדינה של גיהנם[155] הק| ויזכה] א: וזוכה ×

(1) מחוץ לגפ, היינו, בחלק זה (ב), מועתקים נספחות אלה בכה"י בסוף פ"ש. בראש פ"ש מובאים המאמרים גם בדפוס ראשון (ק), וממנו ואילך בכל הדפוסים.

(2) ב עירב את הנספחות, כפי שאפשר להיווכח מהשוואת נוסחו לשאר כה"י.

(3) בפ נכרך מאמר זה במאמר השלישי, ראה שם. גם בג נכרך חלק ממאמר זה שם.

(4) העניין כלול בל בסדר שונה ובצירוף למאמר השלישי, ע"ש.

(5) בהקדמה לפירושו רומז רש"ק למאמר מעין זה בסוף פ"ש, אך אין הוא מביא אף אחד מן הנספחות בגוף הפירוש.

(6) עירוב של לשון המאמר השני, עיין להלן.

(7) עירוב של לשון המאמר השלישי, עיין להלן.

---

153 בסוף פ"ש נוספו מאמרים פסבדואפיגראפיים, המיוחסים לתנאים, המפליגים בשבחו של העוסק בפ"ש והאומרו בכל יום. אין ספק בכך, שמאמרים אלה נוספו מאוחר יותר, עם התפשטותו של אוסף ההמנונים כטקסט ליטורגי. פסבדו-אפיגראפיותם של המאמרים אינה זקוקה לראיות מרובות; אין הם אלא מעשה הרכבה מלאכותית של נתחי מאמרים מספרות התנאים (בעיקר) והאמוראים. עם זאת יש בייחוס המאמרים ובסגנונם משום רמז ברור לקרבתו של פ"ש לספרות המיסטית הקדומה.

154 מטבע הלשון ידועה בלשון חכמים, השווה למשל עיר׳ נד,ע"ב.

155 הפורמולה בכללה שכיחה במאמרות רבים בתלמוד, כגון: "אמר רב ששת כל המלמד תורה בעה"ז זוכה ומלמדה לעולם הבא" וכיו"ב בהמשך (סנה׳ צב,ע"א), "כל המקיים ג׳ סעודות בשבת ניצול מג׳ פורענויות ומדינה של גיהנם" (שבת קיח,ע"א) ועוד. הקבלות נוספות ראה בהערות למאמרים הבאים. המאמר הראשון לעיל (והבאים אחריו שם) סמוך הוא למקורות, שמהם הורכב הנספח הבא.

[ב] ואמר ר׳ אלעזר[156] כל האומ[ר] פרק שירה זו בעולם הזה זוכה לאומרה לעולם הבא שנ׳ אז ישיר משה (שמות טו,א) אז שר לא נאמר אלא אז ישיר מלמד שעתיד לשוררה לעתיד לבוא.*[157]

א: הקבגדל: -וט

ואמר ר׳ אלעזר] א(:אמר)בגפ: אמר ר׳ אליעזר(1)[156] דל: תניא(2) רבי אליעזר(1) ק: בנו של ר׳ אומ׳ ה| זו] x: זה ק: -בפ: בכל יום(3)ג| לאומרה] אד: לאומרו ב: ואומרו גפ: לאמרה ולשוררה ה: ומשור[רו] ל| אז ישיר משה] x(4): אז ישיר ישר׳(5) את השירה הזאת עלי באר ענו לה(6)(במד׳ כא,יז) ב| שר] x: שָרָן(7) ל: שיר ב| מלמד] x: מיכן ל| שעתיד לשוררה] א: שעתידין לשוררה ה: שעתיד לומר ק: שישירוה ד: שישירו ל: שישיר אותו גפ: שאומרו ב| לעתיד לבוא] אהק: לעולם הבא בגפל: לעתיד ד| *] ר׳ אליעזר בן יעקב אומ׳ כל אדם העומד בתפילתו צריך שיזמין את עצמו כאילו שכינה שרויה לנגדו. שנ׳ שויתי ה׳ לנגדי תמיד[158] כי מימיני בל אמוט(8) (תה׳ טז,ח) ל

(1) נראה, שזו הגרסה המדוייקת. ראה ההקבלות למטן.

(2) מן הדפוס הראשון פשטה לשון זו בכל הדפוסים, אך השווה המאמר השלישי, גרסת ל,ה.

(3) השווה המאמר הבא, גרסת הקל.

(4) בשיעור משתנה של ציטוט הכתוב.

(5) כנראה מלכתחילה פסיחה: אז ישיר [משה ובני] ישראל (=במד׳ כא,יז).

(6) ובעטיה של הפסיחה נמשך הציטוט מבמדבר, שם?

(7) כך מנוקד בכה"י.

(8) מאמר זה אינו שייך כלל לפ"ש ונכרך שם אולי בגלל יחוסו לר׳ אליעזר (בן יעקב). ראה המקור למטן.

---

156 בהיכלות רבתי מיוחסים מאמרים פעמים אחדות לר׳ אליעזר הגדול [בן הורקנוס, מתלמידי ריב"ז], אם כי הגיבורים הראשיים של ספרות ההיכלות הם ר׳ ישמעאל, ר׳ עקיבא ונחוניא בן הקנה. ר׳ אליעזר בן הורקנוס הוא אחד מגיבוריו של המדרש הנעלם; צוואת ר׳ אליעזר שייכת לספרות הזוהר, ופרקי ר׳ אליעזר הוא מדרש מיסטי הנמשך אל הספרות המיסטית הקדומה (שלום, MT, ע׳ 182–183). לר׳ אליעזר מיוחסים מאמרים הקשורים בענייני חיבוט הקבר (יעללינעק, בית המדרש א, ע׳ 150–151), דין הקבר (שם, ה, ע׳ 49, 51), תחיית המתים (שם,ו, ע׳ 148–150) במדרשי סוד מאוחרים יותר. הייחוס לר׳ אליעזר מורה אולי על איחורם של הנספחות.

ראוי לציין, כי ר׳ א ל ע ז ר הרבה לומר מאמרים בפורמולה דומה (ראה סנה׳ צב,ע"א סמוך למקורות הנספח הבא), כגון: "כל פרנס שמנהיג את הציבור בנחת זוכה ומנהיגם לעוה"ב שנאמר..." ועוד שם לרוב.

157 המאמר מעשה-מרכבה הוא של שני מאמרים תנאיים נפרדים הסמוכים בברייתא אחת בתלמוד: "תניא א"ר מאיר מניין לתחיית המתים מן התורה שנאמר אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה׳ שר לא נאמר אלא ישיר

מכאן לתחיית המתים מן התורה [השווה גם נוסח מכילתא דרשב"י, בשלח טו,א מהד' האפפמאנן, ע' 56 בשם רבי (השווה גרסת ה!)]...א"ר יהושע בן לוי מניין לתחיית המתים מן התורה...וא"ר ר' יהושע בן לוי כל האומר שירה בעוה"ז זוכה ואומרה לעה"ב שנאמר אשרי יושבי..." (סנה' צא,ע"ב). הכלאת שני המאמרים הללו, תוך כדי שרבוב תיבת פ ר ק (שירה) ברורה (על כך עמד כבר מנדלי מוכר ספרים בהקדמתו לפ"ש שבמהדורתו, זיטאמיר, 1875, ע' 5). אולם מאמר דומה לגרסת פ"ש נמצא במקור מדרשי ומיוחס לר"ע: "אמר רבי עקיבא כל מי שאומר שירה בעה"ז זוכה לומר שירה לעה"ב שנאמר אז ישיר משה אז שר לא נאמר אלא אז ישיר הוי כל מי שאומר שירה בעה"ז זוכה לומר לעה"ב" (תנחומא צו,ז; אינו במהד' בובר). יתכן, שמקור זה או מקורו הותאם ויוחס לפ"ש, או שמא מאוחר הוא יותר מן הנספח וגם הוא אינו אלא הכלאת המאמרים בסנה' (על הקבלה זו עמד לראשונה ד"ב ראטנער בהערתו למאמרו של ד' אפפענהיים על פרק שירה, שבו חזר על דברי בער בסידורו, כי המאמרים הללו בפ"ש אינם נמצאים בשום מקום בתלמוד ובמדרשים (ולפיכך גם השמיטם מנוסח פ"ש שבמהדורתו), ראה המגיד 15 (1871), ע' 318).

לשון הזוהר "כל דאמר שירתא דא ב כ ל י ו מ א ומכוון בה זכי למימרא לזמנא דאתי"(ח"ב נד,ע"ב) מושפעת מן הסתם גם מפ"ש (השווה נוסח ג כאן ונוסח הקל במאמר הבא).

הבטחות דומות לאומר או לשונה טקסט מסויים מצויות בתלמוד: "א"ר אבינא כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים מובטח לו שהוא בן העולם הבא" (בר' ד,ע"ב), "כל השונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא שנאמר..." (נדה עג,ע"א). ראה גם ההערות לנספח הבא.

158 בשינוי לשון ("המתפלל צריך שיראה עצמו") מיוחס לרב חנה בר ביזנא בשם ר' שמעון חסידא בסנה' כב,ע"א.

[ג] ואמ[ר] ר' אלעזר כל העוסק[159] בפרק שירה זו בעולם הזה אני מעיד עליו שהוא בן העולם הבא ולא עוד אלא שמלאכי השרת מצילין אותו מיצר רע ומשטן רע ומכל מיני משחית ומכל מיני מזיקין.[160] *

א: הקבגפדל: -וס

ואמר ר' אלעזר] אגפ (אמר): תניא ר' אליעזר(1) ה: תניא ר' אליעזר(1) הגדול קל: ר' אליעזר(1) הגדול אומר בד| כל העוסק] x: כל מי שעוסק ד: כל האומ'[159] ל| זו] x: זה ק: -בגפ| בעולם הזה] אבגפ: +בכל יום ויום ה: בכל יום קל: -ד| אני מעיד] x: מעיד אני גד| ולא עוד...אותו] אהד: +...ונוצל מדינה של גיהנם ב: וניצול גפק: וזוכה ללמוד וללמד ותלמודך(2) מתקיים בידו(3) ל| מיצר רע...מזיקין] א: ממקרה רע ומיצר רע ומשכן רע ומכל מיני מזיקין ה: מיצר הרע ומשטן המשחית ומכל דבר רע שנ' להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא(4) (משלי ח,כא) ד: מעין הרע ומשטן המשחית ומבני אדם הרעים ומפגע רע ומשכן רע ומכל מיני מזיקין ומשחית ב: מפגע רע ומיצר הרע ומשטן ומכל מיני משחית ומזיקין ק: וניצול מעין רעה ומחבר רע ומיצר הרע ומפגע רע ומאשה רעה ומשכן רע וממיני משחית וממיני מזיקין וזוכה לעולם הזה ולימות המשיח ולחיי העולם הבא.[160] שנ' להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא (משלי ח,כא). יש בגימטריא שלש מאות ועשרה עולמות[161] ל: מיצר הרע ומפגע רע ומשכן רע ומשטן המשחית ומכל מיני מזיקין ומחבלו של משיח ומדינה של גיהנם וזוכה לחיי העולם הבא(5) ג: מיצר הרע ומפגע רע ומשטן המשחית ומכל מיני מזיקין ומחבלו של משיח ומדינה של גהנם וזוכה ללמוד וללמד לשמור ולעשות ותלמודו מתקיים בידו ומאריך ימים וזוכה לחיי העולם הבא(6) פ| *] וכל האומר[159] פרק זו מעלה עליו הכת' כאילו שאמר כל שירות ותושבחות שאמ' דויד בספר תילים. כל המשבח[159] פרק שירה זו בכל יום ויום דומה לאיש שמקריב קרבן על גבי המזבח ואויבין נופלים תחתיו[162] וניצל מדינה שלגהינם שנאמ' אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר (תה' כ,ח) ל

(1) כבמאמר הקודם מסתבר, שזו הגרסה המדוייקת, ע"ש.
(2) צ"ל: ותלמודו.
(3) לשון המאמר הראשון, ע"ש.
(4) פסיחה. הנוסח השלם של גרסה זו ראה ל להלן.
(5) השווה לשון המאמר הראשון, הנעדר מג (ופ).
(6) כנ"ל, ובעיקר החתימה.

---

159 גרסאות ל הקדום כאן ותוספותיו (עיין באפאראט) מטעימות את הצד הליטורגי, ואילו נוסח כה"י המאוחרים יותר רומז לעיסוק קונטמפלאטיבי, עיוני, ההולם גם את ניסוחו של ר' משה תקו "וכתוב בסופו כל מי ש ה ו ג ה בו תמיד זוכה לכך וכך" (אוצר נחמד ג, ע' 62).

---

160 הצד השווה שבין חתימה זו (והנספח הראשון) להבטחות וערבויות בספרות המיסטית הקדומה בולט ביותר. השווה הלשונות ב"שיעור קומה": "כל היודע רז זה מובטח לו שהוא בן העולם הבא וניצול מדינה של גהינ' ומכל מיני פורעניות ומיני גזירות קשות המתרגשות לבוא בעולם וניצל מכל מיני כשפים...מכל דבר רע..." (בתוך: מרכבה שלמה מהד' מוסאיוב, לד ע"ב = רזיאל המלאך, אמשטרדם, תס"א, לז ע"א); "אמר רבי ישמעאל כשאמרתי דבר זה לפני רבי עקיבא אמר לי כל מי שהוא יודע שיעור זה של יוצרינו ושבחו של הקב"ה שהוא מכוסה מן הבריות מובטח לו שהוא בן עולם הבא...אמר לו רבי ישמעאל לפני תלמידיו אני ורבי עקיבא ערבין בדבר זה שכל מי שהוא יודע שיעור זה של יוצרנו...מובטח לו שהוא בן העולם הבא ובלבד שהוא ש ו נ ה אותו במשנ' ב כ ל י ו ם ו י ו ם " (מרכבה שלמה לח,ע"ב = רזיאל המלאך לח,ע"א) [השווה דברי משה תקו על הנספחות של פ"ש "וכתוב בסופו... ופלוני ופלוני ע ר ב י ם !]. לשון דומה גם בטקסט אחר מספרות ההיכלות - "מרכבה רבה": "א"ר ישמעאל אשרי אדם שיגמור הרז הזה משחרית לשחרית קונה העולם הזה והעולם הבא" (ד ע"א), "ואני ועקיבא עריבין בדבר, מי שהוא שונה הרז הגדול הזה...ואל ישלט בי יצר הרע ותצילני מכל רוחות מיני שדין ופגעים ולסטים ומכל מיני בני אדם הרעים ותפלטני מכל חיות רעות... ומכל המזיקים" (ה ע"ב). השווה גם כ"י אוקספורד של היכלות זוטרתי: "המשנה הזאת שנה אותה בכל יום אחר התפילה" (מובא ע"י שלום, JG , ע' 40, הערה 13).

אשר לניסוח הפגעים למיניהם (ראה גם באפאראט) השווה חתימות התפילות בפי חכמים בתלמוד: "רבי בתר צלותיה אמר הכי יהר"מ...שתצילנו מעזי פנים ומאדם רע ומפגע רע ומיצר רע מחבר רע משכן רע ומשטן המשחית..." (בר' טז,ע"ב), "מר בריה דרבינא...מפגע רע מיצר הרע ומאשה רעה ומכל רעות המתרגשות..." (שם יז,ע"א).

161 סנה' ק,ע"א והשווה במשנה עוקצים ג,יב [פי' אלבק: תוספת מאוחרת]. עיין ד' סדן, ש"י עולמות, לשוננו לעם יד (תשכ"ג), 33-56.

162 בר' ז,ע"ב: "ואמר רבי יוחנן משום רשב"י כל הקובע מקום לתפלתו אויביו נופלים תחתיו שנא' ושמתי...".

מפתח להמנונים

כוכבית ליד מספר העמוד משמעה
שההמנון כלול באפאראט.

ב י ב ל י ו ג ר א פ י ה